
ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՀԱՑԱՆԿԸ*

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ, ԼԻԱՆՆԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հայոց պատմություն, Փոքր Հայք, հելլենիստական ժամանակաշրջան, Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Սելևկյան տերություն, Հռոմ, Պոնտոս, Միթրատևոս, գահացանկ:

Նախաբան

Հայաստանի պատմության շարադրանքի ընթացքում գրեթե մշտապես գլխավոր տեղը հատկացվել է կենտրոնական, ամենամեծ թագավորությունները, իսկ կրտսեր, փոքր պետական կազմավորումներին՝ երկրորդական, երբեմն, անգամ՝ անտեսվել: Նման ոչ արդարացի մոտեցում է ցուցաբերվել նաև Փոքր Հայքի թագավորության նկատմամբ, որը ստեղծվել է Ք. ա. 331 թ. և վերացվել Ք. ծ. 72 թ.: Մինչ օրս չկա մի աշխատանք, որում համակարգված ներկայացված լինեն հելլենիստական ժամանակաշրջանի հայկական երկրորդ խոշոր պետության պատմությունը, պատմաաշխարհագրական բնութագիրը, տարածաշրջանում ունեցած աշխարհաքաղաքական դերակատարումը և հարակից այլ հարցեր: Անգամ չկա մի աշխատություն, որում ներկայացված լինի այս թագավորության ամբողջական գահացանկը: Այդ բացը մասամբ լրացնելու նպատակ ունի ներկայացվող հոդվածը:

Մինչև իրադարձությունների և գահակալների մասին տեղեկություններին անդրադառնալը, նշենք, որ Փոքր Հայքի թագավորության գահացանկի պարզաբանման նպատակով քննության առարկա կդարձնենք գլխավորապես սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները, իսկ նոր ժամանակների պատմագիտական ուսումնասիրություններին կանդրադառնանք միայն ըստ անհրաժեշտության՝ առանց քննարկելու այս կամ այն խնդրի առնչությամբ արտահայտված բոլոր կարծիքները:

Փոքր Հայքի թագավորությունն իր շուրջ 400-ամյա պատմության ընթացքում ունեցել է քաղաքական տարբեր կարգավիճակներ: Ըստ այդմ, թագավորության պատմությունը կարելի է բաժանել երկու մեծ ժամանակաշրջանի.

ա) անկախ թագավորության ժամանակաշրջան, որն ընդգրկում է հիմնադրումից մինչև Միհրդատ Եվպատորի իշխանության տակ անցնելու շրջանը (Ք. ա. 331–112 թթ.),

բ) պոնտական և հռոմեական գերիշխանության շրջան (Ք. ա. 112 – Ք. ծ. 72 թթ.):

* Ներկայացվել է 01. VI. 2020 թ., գրախոսվել է 04. VI. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 19. VI. 2020 թ.:

Երկրորդ ժամանակաշրջանում Փոքր Հայքը, թեպետ գտնվել է նախ պոնտական, ապա հռոմեական գերիշխանությունների ներքո, այնուամենայնիվ, պահպանել է թագավորության կարգավիճակը: Ուստի ամբողջական գահացանկը վերականգնելու նպատակով հավասարապես կանդորադառնանք բոլոր գահակալներին:

Փոքր Հայքի թագավորությունը Ք. ա. 331–112 թթ.

Հայտնի է, որ Փոքր Հայքն առաջին անգամ հիշատակվում է Գավգամելայի ճակատամարտի առնչությամբ: Այդ մասին առավել հանգամանալի տեղեկություններ հաղորդող Քվինտոս Կուրտիոս Ռուֆուսի երկում կարդում ենք, որ Փոքր Հայքի զորքը տեղակայված էր աքեմենյան բանակի կենտրոնում, իսկ Մեծ Հայքինը՝ բանակի աջ թևի առաջին շարքում. «Նրանց հետևում էին հայերը, այսպես կոչված, Փոքր Հայքից, հայերին հետևում էին բաբելացիները, նրանց և ուրիշներին՝ բելիտները՝ Քոսեյան լեռների բնակիչները... Աջ թևում կանգնած էին Մեծ Հայքի հայերը, կադուսիներն ու կապադովկիացիները, ասորիներն ու մարաստանցիները. նրանք նույնպես ունեին մանգաղակիր մարտակառքեր»¹:

Գավգամելայի ճակատամարտի մասին վկայող մեկ այլ պատմիչ՝ Արիանոս Փլավիոսը, նշում է նաև հայոց բանակի առաջնորդների անունները. «Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտոսը և Միթրաուստեսը, կապադովկիացիներին՝ Արիակոսը... Աջ թևի առջևում շարված էին հայկական և կապադովկիական հեծելազորները և հիսուն մանգաղավոր մարտակառք»²: Ճակատամարտում հերոսաբար մարտնչած և արժանապատվորեն հայրենիք վերադարձած հայկական զորքերն այդ ճակատամարտից հետո վերականգնում են Հայաստանի անկախությունը՝ Օրոնտա-Երվանդ Գ-ն³ Մեծ Հայքում, իսկ Միթրաուստեսը՝ Փոքր Հայքում:

Գավգամելայի ճակատամարտից որոշ ժամանակ անց մտնելով Բաբելոն՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացին համարեց, որ արդեն հասել է հաջողությունների և կատարեց նշանակումներ, այդ թվում՝ Հայաստանի կառավարիչ կարգեց Սարգեսի բերդը դավաճանաբար իրեն հանձնած պարսիկ

¹ Քվինտոս Կուրտիոս Ռուֆուս. Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը. – Ալեքսանդր Մակեդոնացի (թարգմ. ուղևորներից՝ Ա. Ե. Սարգսյան, Ռ. Բ. Մավրսիակյան), Երևան, 1987, էջ 350–351:

² Արիանոս Փլավիոս. Ալեքսանդրի արշավանքը. – տե՛ս Ալեքսանդր Մակեդոնացի, էջ 97, 101:

³ Երվանդ Գ-ն «Արտանդես» անվանաձևով հիշատակվում է նաև Կոմմագենի նեմրոթ լեռան սրբավայրում և, ի տարբերություն Երվանդ Բ-ի, կրում է «արքա» տիտղոսը (K. Hümann, O. Puschtein. Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband. Berlin, 1890, S. 286, 307; Г. Тирацян. Страна Коммагена и Армения. – «Известия общественных наук» АН АрмССР, 1956, № 3, с. 70–73; Գ. Տիրացյան. Երվանդունիները Հայաստանում. – ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1958, № 6, էջ 65–67, С. Toumanoff. Studies in Christian Caucasian History. Washington, 1963, pp. 279–280):

Միթրենեին (Միհրանին)⁴: Սակայն դատելով փաստերից՝ հայերը նրան անգամ թույլ չեն տվել ոտք դնել Հայաստան⁵:

Մակեդոնական և հայկական զորքերի հաջորդ բախումը տեղի ունեցավ 2–3 տարի անց, երբ Ալեքսանդրի զորաբանակներից մեկը՝ Մենոն զորավարի գլխավորությամբ, ուղարկվեց գրավելու Բարձր Հայքի ոսկու հանքերի շրջանը, որը սահմանակցում էր Փոքր Հայքին: Ինչպես վկայում է հույն մատենագիր Ստրաբոնը, հայերը ոչնչացրին նրա բանակը, իսկ զորավարին մահապատժի ենթարկեցին⁶: Դրանից հետո Ալեքսանդրը փորձ անգամ չարեց Հայաստան զորք ուղարկելու, ինչը նշանակում էր, որ նա հաշվի էր նստում Գավգամելայում հերոսությամբ աչքի ընկած և Մենոնի զորաբանակը ոչնչացրած հայկական զինուժի հետ⁷:

Ք. ա. 331 թ. Փոքր Հայքի անկախացումից հետո Միթրաուստեսի մասին սկզբնաղբյուրներում այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Թե քանի տարի է իշխել Միթրաուստեսը, հայտնի չէ: Անհայտ է մնում նաև, թե ով է անմիջապես հաջորդել նրան:

Այլ Մակեդոնացու մահից հետո նրա զորավարների միջև սկսեցին ավելի քան երկու տասնամյակ տևած պատերազմներ [զբանք հայտնի են որպես դիադոքոսների (հուն.՝ «ժառանգորդների») պատերազմներ], որոնք ավարտվեցին Ք. ա. 301 թ.՝ Մակեդոնացու աշխարհակալության մասնատումով: Նրա տերության առաջին բաժանումը տեղի ունեցավ մահվան տարում՝ Ք. ա. 323 թ.՝ Բաբելոնի խորհրդակցության ժամանակ: Թեպետ որոշվեց պահպանել տերության ամբողջականությունը և ընդհանուր խնամակալ դարձավ Պերդիկասը, սակայն երկրների իրական կառավարումն անցավ Մակեդոնացու զորավարներին, որոնք երբեմն հակադրվում էին նաև Պերդիկասին: Զորավարների միջև բաժանված երկրների ցանկում Ք. ա. 323 թ. Հայաստանը չի հիշատակվում, ինչը նշանակում է, որ այն լիովին անկախ էր:

Մակեդոնական աշխարհակալության ընդհանուր խնամակալը դարձած Պերդիկասը որոշեց տերությունը միացնել Փոքր Ասիայի այն տա-

⁴ Արիանոս Փլավիոս. նշվ. աշխ., էջ 107, Քվինտոս Կուրտիոս Իոստատոս. նշվ. աշխ., էջ 375, Դիոդորոս Սիկիլիացի. – Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 14. Հին հունական աղբյուրներ, Բ, Երևան, 1985, էջ 98:

⁵ Տե՛ս ն. Ադոնց. Երկեր, հ. Դ, Երևան, 2009, էջ 435–436, Հ. Մանանդյան. Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 96–100:

⁶ «Ոսկու հանքեր կան Սիսպիրիտիսի մեջ, Կաբալայում, որտեղ Ալեքսանդրն ուղարկեց Մենոնին՝ զորքով. սա խեղդամահ արվեց տեղաբնիկների կողմից» [Ստրաբոն. Աշխարհագրություն (քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան). – Ոտար աղբյուրներ հայերի մասին, № 1. Հունական աղբյուրներ, Յերեվան, 1941, էջ 61, հմմտ. Հ. Մանանդյան. նշվ. աշխ., էջ 95–97, Մ. Օհանյան. Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը, Երևան, 2003, էջ 74–75]:

⁷ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների և դրանց հաջորդած ժամանակաշրջանում Հայաստանի պատմության վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 431–445, Հ. Մանանդյան. նշվ. աշխ., էջ 90–103, Մ. Օհանյան. նշվ. աշխ., էջ 14–80:

րածքները, որոնք չէր հասցրել գրավել Ալեքսանդրը: Առաջինը թիրախավորվեց Կապադովկիան: Պերդիկասն անձամբ առաջնորդեց արշավանքը Ք. ա. 322 թ. և, պարտության մատնելով երկրի թագավոր Արիարաթեսին, մահապատժի ենթարկեց նրան: Կապադովկիայի արքայազնն ապաստան գտավ Հայաստանում, իսկ որոշ ժամանակ անց հայկական զորքերի օգնությամբ վերականգնվեց հայրական գահին: Այդ դեպքերի վերաբերյալ հանգամանորեն տեղեկացնում է Դիոդորոս Սիկիլիացին. «Արիարաթեսը պարտվելով ճակատամարտում՝ ընկավ, որից հետո թե՛ Կապադովկիան և թե՛ նրան սահմանակից երկրներն ընկան մակեդոնացիների տիրապետության տակ: Իսկ Արիարաթեսը՝ նախորդ թագավորի որդին, հուսահատվելով այդ ժամանակ ստեղծված դրությունից, քչերի հետ ապաստանում է Հայաստանում: Ոչ շատ ժամանակ անց, երբ Եվմենեսը, Պերդիկասն ու նրանց համախոհներն արդեն մահացել էին, իսկ Անտիգոնոսն ու Սելևկոսը զբաղված էին այլ գործերով, (Արիարաթեսը) հայերի թագավոր Արդոատեսից զորք ստանալով, սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և վերանվաճեց իր հայրենի իշխանությունը»⁸:

Կապադովկիայում Ք. ա. 322 թ. սատրապ նշանակվեց Եվմենեսը: Կապադովկիայի գրավումից հետո վտանգվեցին սահմանակից երկրները, այդ թվում՝ Փոքր Հայքը, որը, դատելով անտիկ հեղինակների հաղորդումներից, Ք. ա. 322 թ. նվաճվում է մակեդոնական ուժերի կողմից: Եվմենեսը դառնում է նաև Փոքր Հայքի կառավարիչ, իսկ Նեոպտոլեմոսը՝ Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի զորքերի հրամանատար, որի դեմ կարճ ժամանակ անց ապստամբում է Փոքր Հայքը⁹: Այդ մասին կա Պլուտարքոսի ուշագրավ վկայությունը. «[Պերդիկասը] Կիլիկիայից ուղարկեց Եվմենեսին, երևութապես նրա սատրապությունը, բայց իրապես, որպեսզի նա իր ձեռքում պահի սահմանակից Արմենիան, որը Նեոպտոլեմոսը հասցրել էր ապստամբական դրություն: Արդ՝ Եվմենեսը փորձում էր սրան [Նեոպտոլեմոսին], որը մեծամոլություն էր սնուցի հպարտությունը էր տառապում, զսպել բարեկամական հորդորներով»¹⁰:

Ք. ա. 321 թ. գարնանը բռնկվեց դիադոքոսների առաջին պատերազմը, որի ժամանակ Պերդիկասի դեմ դաշինք ստեղծեցին Եգիպտոսում հաստատված Պտղոմայոսը և Մակեդոնական տերության եվրոպական մասերին տիրող Կրատերն ու Անտիպատրոսը: Այդ ժամանակ Պերդիկասը Եվմենեսին նշանակում է Փոքր Հայքում և Կապադովկիայում գտնվող զորքե-

⁸ Դիոդորոս Սիկիլիացի. նշվ. աշխ., էջ 153, հմմտ. Ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 441, Հ. Մանանդյան. նշվ. աշխ., էջ 100–103:

⁹ Անտիկ հեղինակներն «Արմենիա» են կոչում և՛ Մեծ Հայքը, և՛ Փոքր Հայքը: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Փոքր Հայքին, քանի որ Մեծ Հայքը ոչ միայն չի նվաճվել մակեդոնական ուժերի կողմից, այլև ապաստան է տվել Կապադովկիայի արքայազնին և որոշ ժամանակ անց զորքով օգնել նրան հայրական գահը հետ գրավելու:

¹⁰ Плутарх. Сравнительные жизнеописания (пер. В. А. Алексеева). М., 2017, с. 678–679.

րի բարձրագույն հրամանատար¹¹: Նեոպտոլեմոսը (որի դեմ ընդվզել էր Փոքր Հայքը) դավաճանաբար անցավ Կրատերի կողմը, սակայն ճակատամարտի ժամանակ սպանվեց Եվմենեսի կողմից: Որոշ ժամանակ անց, սակայն, սպանվում է Պերդիկասը. մահապատժի են դատապարտվում նրա համախոհների մեծ մասը, այդ թվում՝ Եվմենեսը (վերջինս դիմեց փախուստի և սպանվեց հետագայում՝ Ք. ա. 315 թ.):

Ք. ա. 321 թ. Տրիպարադիսում տեղի ունեցավ Մակեդոնացու տերութ-
յան երկրորդ բաժանումը: Այստեղ ևս հայկական որևէ պետություն չի հի-
շատակվում: Կապադովկիայի սատրապ է դառնում Նիկանորը¹²:

Թեպետ Փոքր Հայքի մասին ստույգ տեղեկություններ չեն պահպան-
վել, սակայն այն փաստը՝ հայկական երկրամասն ընդվզել էր մակեդո-
նական զորավարների դեմ Ք. ա. 321 թ., որոնք պարտվեցին ու ոչնչա-
ցան, իսկ նույն թվականի մակեդոնական տերությունը ենթակա երկրների
ցանկում այն չի հիշատակվում, թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Փոքր
Հայքը վերականգնել էր անկախությունը: Այսինքն՝ Ք. ա. 331 թ. անկա-
խացումից հետո Փոքր Հայքը կարճատև՝ Ք. ա. 322–321 թթ., ենթարկվել
է մակեդոնական նվաճման, ապա՝ կրկին անկախացել:

Չի բացառվում, որ Փոքր Հայքի անկախության վերականգնումը եղած
լինի Մեծ Հայքի աջակցությամբ, որն ապաստան տվեց Կապադովկիայի
գահազրկված արքայազնին, իսկ տարիներ անց զորքով օգնեց նրան վե-
րականգնվելու հայրական գահին: Դիոդորոս Սիկիլիացու վերը բերված
տեղեկությունը մատնացույց է անում նաև այդ իրադարձության ժամա-
նակը՝ «երբ Եվմենեսը, Պերդիկասն ու նրանց համախոհներն արդեն մա-
հացել էին, իսկ Անտիգոնոսն ու Սելևկոսը զբաղված էին այլ գործերով»:
Այսինքն՝ Հայոց արքայի աջակցությամբ Կապադովկիայի արքայազն
Արիարաթեսի գահ բարձրանալը պետք է տեղի ունեցած լինի Ք. ա. 315 թ.
հետո: Ուսումնասիրողները, իրավամբ, այդ իրադարձությունը թվագրում
են Ք. ա. 301 թ.¹³, ընդ որում, կարելի է ճշգրտել՝ մինչև Ք. ա. 301 թ.
ամառը, երբ Իփսոսի ճակատամարտում զոհվեց Անտիգոնոս Միակնանին:

Դիադոքոսների պատերազմները, ինչպես ասվեց, ավարտվեցին Ք. ա.
301 թ. Մակեդոնացու աշխարհակալության մասնատումով: Տերություն-
ը վերջնականապես բաժանվեց մի քանի մասերի, որոնցից ամենախոշո-
րը Հայաստանին սահմանակցող Սելևկյան տերությունն էր: Ըստ Ապ-

¹¹ «Երբ Կրատերը և Անտիպատրոսը հույներին հաղթելուց հետո անցել էին Ասիա, որպեսզի զրկեն Պերդիկասին իշխանությունից, և երբ արդեն լուր էր ստացել, որ նրանք մտադիր են ներխուժել Կապադովկիա, Պերդիկասը, որը ինքը ռազմերթի էր ելել Պտղոմայոսի դեմ, նշանակել էր Եվմենեսին բարձրագույն հրամանատար Արմենիայում և Կապադովկիայում գտնվող զորքերի և այդ մասին նամակներ էր գրել Ալկեստասին և Նեոպտոլեմոսին ու հրամայել, որ նրանք հնազանդվեն Եվմենեսին, որին իրավունք էր տրված գործերը վարել ըստ իր հայեցողության» (նույն տեղում, էջ 679):

¹² Այս բաժանման մասին սկզբնաղբյուրներից տե՛ս, օրինակ, Դիոդորոս Սիկիլիացի. նշվ. աշխ., էջ 112–113:

¹³ Իրադարձության թվականի հարցի քննարկումը տե՛ս Ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 435–441, Հ. Մանանդյան. նշվ. աշխ., էջ 97–103:

պիանոս Ալեքսանդրացու «Հռոմեական պատմության»՝ այդ տերության հիմնադիր Սելևկոս Նիկատորը «տիրել էր Միջագետքին, Հայաստանին և Կապոդովկիային, որն անվանում են Սելևկյան, Պարսկաստանին, Պարթևստանին և Բակտրիային, արաբական երկրներին, Տաբարիստանին, Սոգդիանային, Արախոսիային, Հիրկանիային և բոլոր այն հարակից երկրներին մինչև Հնդոս գետը, որ գեներքի ուժով նվաճել էր Ալեքսանդրը ...»¹⁴: Այնուհետև, ներկայացնելով Սելևկոս Նիկատորի հիմնած մեծաթիվ քաղաքները՝ Ապպիանոսը գրում է. «Իսկ ի պատիվ իր՝ Սելևկոսի հաղթանակների հիմնվեց Նիկեփորիոնը Միջագետքում և Նիկոպոլիսը Հայաստանում, այնտեղ, որն ամենամոտն է Կապոդովկիային»¹⁵: Այստեղից պարզ է դառնում Կապոդովկիայի հետ հիշատակվող «Արմենիան» ոչ թե Մեծ Հայքն է, այլ Փոքր Հայքը, քանի որ Ապպիանոս Ալեքսանդրացին միևնույն աշխատության հաջորդ բաժնում (գիրք XII, «Միհրդատյան պատերազմներ») նշում է Նիկոպոլիս քաղաքի կառուցման վայրը՝ Փոքր Հայքը, սակայն քաղաքի հիմնադրումը վերագրում է Պոմպեոսին, որն այն կառուցել է ի նշանավորումն Միհրդատ Եվպատորի դեմ տարած հաղթանակի. «Պոմպեոսը, կարծելով, որ դրանով ավարտվեց ողջ պատերազմը, քաղաք հիմնեց այն տեղում, որտեղ հաղթել էր Միհրդատին, որն ի նշանավորումն սխրանքի՝ անվանակոչվեց Նիկոպոլիս. (հաղթության քաղաք.՝ Ա. Մ.) քաղաքը գտնվում է այսպես կոչված Փոքր Հայքում»¹⁶:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանի պատմության ողջ ընթացքում հիշատակվում է Նիկոպոլիս անվամբ միայն մեկ քաղաք, և այն գտնվել է Փոքր Հայքում: Թե ինչու է Ապպիանոս Ալեքսանդրացին քաղաքի հիմնադրման խնդրում հակասում ինքն իրեն կամ որքան է իրական այդ քաղաքի կապը Սելևկոս Նիկատորի հետ, դժվար է ասել: Սակայն այն հանգամանքը, որ Ստրաբոնը ևս վկայում է ինչ-որ ժամանակ մակեդոնացիների և սելևկյանների կողմից Հայաստանի նվաճման մասին, մղում է մտածելու, որ խոսքը վերաբերում է Փոքր Հայքի կարճատև նվաճումներին (Ք. ա. 322–321 թթ. և 301-ից):

Որ Փոքր Հայքի թագավորության նվաճումը եղել է կարճատև ու մեծ հետք չի թողել, կարող է վկայել Միհրդատ Զ Եվպատորի մի ճառ, որը մեզ է հասել Պոմպեոս Տրոգոսի և Հուստինոսի միջոցով. «...նրանք միշտ հնազանդվել են միայն իրենց տեղական թագավորներին: Եթե ուզում են թող քննության առնեն Կապոդովկիան կամ Պափլագոնիան, Պոնտոսը կամ Բյուլթանիան, նմանապես Մեծ Հայքը կամ Փոքր Հայքը. այդ ժողո-

¹⁴ Аппиан Александрийский. Римская история.— «Вестник древней истории», 1946, № 4, с. 311–312.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 313:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 281: Նիկոպոլիսի հիմնադրումը Պոմպեոսին է վերագրում նաև Դիոն Կասիոսը (տե՛ս Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս.— Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 9. Հին հունական աղբյուրներ, Ա, Երևան, 1976, էջ 185):

վուրդներից և ոչ մեկին ձեռք չէին տվել ո՛չ ինքը Ալեքսանդրը, որ նվաճել էր ամբողջ Ասիան, ո՛չ էլ որևէ մեկը նրա հաջորդներից»¹⁷:

Ք. ա. 301 թ. մինչև Ք. ա. 183 թ. Փոքր Հայքի մասին պահպանվել է միայն մեկ արձանագրություն: Դա Փոքր Հայքի Աղջա-կալե (Աղաչա-կալե) հնավայրից գտնված երկլեզու (հունարեն և արամեերեն) արձանագրությունն է, որը պարունակում է չափազանց կարևոր տեղեկություններ: Արձանագրության արամեերեն բաժնում ասվում է. «Այս պարիսպների մեջ հիմնվեց դամբարանը Օրոմանայի՝ Արիաուկայի որդու: Որպես [մնայուն հիշատակ] կառուցեց այն Արի[աուկան]՝ որդին Օրոմանայի, սատ[րապը Ար]մենիայի»: Իսկ արձանագրության հունարեն բաժինն ունի տարբերվող բովանդակություն. «Օրինավոր սատրապների մեջ անմահ հիշատակ կլինի Օրոմանեսին՝ [որդուն] Արիակեսի, և Արիակեսին՝ [նրա] սիրելի որդուն, Արանդայի [Անդոմոնի] համար, որ [նա] կառուցեց գեղեցիկ բնակավայրի շքեղ պարիսպներն ամայի տեղում»¹⁸:

Արձանագրությունը վկայում է, որ Փոքր Հայքում իշխել է Արիակեսը (Արիաուկան), որին առաջարկվել է նույնացնել Գավգամելայի ճակատամարտում Մեծ Հայքի բանակի կողքին մարտնչող կապադովկիացիների հեծելազորի հրամանատար Արիակեսի հետ¹⁹: Չբացառելով նման նույնականության հնարավորությունը, որն ունի հավելյալ հիմնավորման կարիք՝ կարծում ենք՝ այստեղ կարող է լինել անունների պատահական համընկում:

Արիակեսին (Արիակես Ա-ին) հաջորդում է նրա որդի Օրոմանեսը (Օրոմանա, թերևս՝ Արամանյակ): Իսկ Օրոմանես-Արամանյակին հաջորդում է վերջինիս որդի Արիակես Բ-ն, ով էլ մեզ հասած վերոնշյալ երկլեզու արձանագրության հեղինակն է: Արձանագրության հունարեն բաժնում ասվում է, որ նա կառուցել է Արանդա գեղեցիկ բնակավայրի շքեղ պարիսպները («ամայի տեղում» կառուցումը նոր բնակավայրերի հիմնադրման հսուց հայտնի բանաձև է, հմմտ. էրեբունու հիմնադրման մասին Արգիշտի Ա-ի արձանագրությունը), իսկ արամեերեն բաժնում՝ հոր՝ Օրոմանես-Արամանյակի դամբարանի կառուցման մասին:

Արձանագրությունն ուսումնասիրած հեղինակները համակարծիք են, որ դա պետք է թվագրել Ք. ա. III դարի կեսերով, որն էլ Արիակես Բ-ի կառավարման ժամանակն է:

Ք. ա. III դ. երկրորդ կեսի Փոքր Հայքի պատմությունն ու գահացանկը շարունակում է մնալ մեզ լիովին անհայտ:

¹⁷ Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «История Филиппа» (пер. А. А. Деконского, М. И. Рижского). СПб., 2005, кн. XXXVIII, 7.

¹⁸ Th. Reinach. Villes méconnues. III. Aranda. – “Revue des Études Grecques”, tome 18, fascicule 80. Paris, 1905, pp. 159–164; E. Lipinski. Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics. Leuven, 1975, pp. 197–208; Ժ. Էլ չի բե կյ ա ն. Հայաստանը և Սելևկյանները, Երևան, 1979, էջ 43–44, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1 (կազմողներ՝ Պ. Հովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան), Երևան, 2007, էջ 266:

¹⁹ Տե՛ս, օրինակ, E. Lipinski. Նշվ. աշխ, էջ 197–208, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 266:

Փոքր Հայքին վերաբերող սկզբնաղբյուրներում պահպանված հաջորդ տեղեկությունը վերաբերում է Ք. ա. 183 թ.: Պոնտոսի թագավոր Փառնակը և Փոքր Հայքի «սատրապ» Միհրդատը դաշնակցած ներխուժում են Գալաթիա ու Կապադոկիա, սակայն պարտվում են և ստիպված լինում հաշտություն կնքել աննպաստ պայմաններով: Ահա այդ մասին պատմող Պոլիբիոսի վկայությունը. «Հանկարծակի և դաժան հարձակման ենթարկված լինելով, Փառնակեսը պատրաստ էր ընդունելու ամեն մի առաջարկ, ուստի նա դեսպաններ ուղարկեց Եվմենեսի ու Արիարաթեսի մոտ: Եվմենեսն ու Արիարաթեսը լսելով նրանց, իրենք ևս իսկույն իրենց դեսպաններին ուղարկեցին Փառնակեսի մոտ, և այս բանը երկուստեք բազմիցս կրկնվելով, հաշտություն կնքվեց հետևյալ պայմաններով. թող մշտական խաղաղություն լինի մի կողմից՝ Եվմենեսի, Պրուսիասի և Արիարաթեսի, մյուս կողմից՝ Փառնակեսի և Միհրդատի միջև: Փառնակեսը և ոչ մի ձևով չպետք է արշավի Գալաթիայի վրա և գալաթների հետ նախկինում նրա կնքած բոլոր պայմանագրերը պետք է համարվեն անվավեր: ... Որոշվեց նաև, որ Փառնակեսը պետք է առանց փրկագնի վերադարձնի ռազմագերիներին և փախստականներին: ... Որոշվեց նաև, որ Արմենիայի սատրապ Միհրդատը պետք է վճարի 300 տաղանդ, որովհետև սա դրժելով Եվմենեսի հետ կնքած դաշինքը, պատերազմեց Արիարաթեսի դեմ: Այդ դաշինքին մասնակից դարձվեցին Ասիայի իշխաններից Արտաշեսը՝ Արմենիայի մեծագույն մասի տիրակալը, և Ակուսիլոքոսը»²⁰:

Ք. ա. 190 թ. Մագնեսիայի ճակատամարտում Սելևկյանների Հռոմից կրած պարտությունից հետո՝ 189 թ., Մեծ Հայքը և Ծոփքը հռչակվեցին անկախ թագավորություններ: Ենթադրվել է, որ նույն ժամանակ Փոքր Հայքը ևս վերականգնել է անկախությունը, սակայն չկա որևէ սկզբնաղբյուր, որում նշվի, թե Ք. ա. III–II դդ. սահմանագծին Փոքր Հայքը նվաճվել է որևէ պետության կողմից, ուստի չկա նաև անկախության վերականգնման մասին վկայող սկզբնաղբյուր: Նման ենթադրության առիթ է դարձել այն հանգամանքը, որ Փոքր Հայքի առաջնորդները կրել են ոչ թե «արքա», այլ՝ «սատրապ» տիտղոսը, որը կրում էր նաև Միհրդատը: Քննարկման առարկա է եղել նաև այն հարցը, թե ոչ անկախ լինելու պարագայում ում գերիշխանության տակ էր գտնվում Փոքր Հայքը: Ենթադրվել է, որ Ք. ա. II դ. սկզբին Փոքր Հայքը ենթարկվել է Պոնտական թագավորությանը: Այս մասին Հ. Մանանդյանը գրում է. «Պոլիբիոսի մոտ Փոքր Հայքի այս Միհրդատը, ինչպես տեսնում ենք, անվանված է սատրապ, այսինքն՝ կուսակալ: Այս վկայությունից կարելի է թերևս հետևեցնել, որ Միհրդատը 180 թվի պատերազմի ժամանակ չէ եղել անկախ թագավոր, այլ հպատակված է եղել, հավանորեն, Պոնտոսի կամ գուցե մի այլ հարևան թագավորի գերագույն իշխանությանը»²¹: Բ. Հարությունյանը, համաձայնվելով Հ. Մանանդյանի հետ, կարծում է, որ Փառնակի օրոք Փոքր Հայքը Պոնտոսի քաղաքական ազդեցության ոլոր-

²⁰ Պոլիբիոս. Պատմություն. – Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա (բաժնի թարգմ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի), հ. 1, էջ 277–278:

²¹ Հ. Մանանդյան. նշվ. աշխ., էջ 127:

տում էր գտնվում²²: Սակայն, ինչպես իրավամբ նշում է Գագիկ Սարգսյանը, Ք. ա. 180-ական թվականներին իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Փոքր Հայքը լիովին անկախ թագավորություն էր այդ ժամանակաշրջանում: Միհրդատի անկախ գահակալ լինելու մասին հեղինակի գլխավոր փաստարկներն են՝

«ա) Հանդես է գալիս Փառնակի կողքին՝ որպես պայմանագրի կնքող իրավահավասար կողմ,

բ) նրա հետ մեկտեղ ռազմատուգանք է վճարում,

գ) նախօրոք Պերգամոնի թագավոր Եվմենեսի հետ կնքված է եղել երկկողմանի պայմանագիր, որի կետերից մեկն էլ այն էր, թե ինքը չի ասպատակի Կապադովկիան: Այս բոլորը առանձին-առանձին և ամբողջությամբ վերցրած՝ միայն ինքնուրույն իշխողին պատշաճող գործողություններ են»²³:

Լիովին համաձայնելով Գ. Սարգսյանի հետ՝ նշենք, որ պատմությունը հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ տվյալ երկիրը լիովին անկախ է եղել՝ առանց թագավորության կարգավիճակ ունենալու: Թե ինչու են Փոքր Հայքի տիրակալները «սատրապ» (այլ ոչ՝ «արքա») տիտղոսը կրել, առանձին ուսումնասիրության և քննարկման նյութ է: Իսկ Պոլիբիոսի այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ Ք. ա. 180–170-ական թվականներին Փոքր Հայքը հանդես է եկել որպես փոքրասիական տարածաշրջանի ինքնուրույն, ազդեցիկ պետություններից մեկը:

Հայագիտական գրականության մեջ տարակարծություն կա Միհրդատի ծագման և ինքնություն հարցի շուրջ: Կարծիք կա, որ այս Միհրդատը կարող էր լինել Անտիոքոս Դ-ի (երբեմն սխալմամբ համարում են Անտիոքոս Գ-ի) քրոջ որդի Միհրդատը, որին, ըստ Պոլիբիոսի²⁴, Արշամաշատի պաշարման ժամանակ Անտիոքոսի մերձավորներն առաջարկում էին դարձնել Ծոփքի թագավոր, սակայն նա նախընտրեց գահին թողնել Քսերքսեսին²⁵: Նման նույնացումը, սակայն, հիմնավոր չէ: Ենթադրությունն անհավանական է, քանի որ հայտնի է Անտիոքոս Գ-ի դուստր և Անտիոքոս Դ-ի քույր Անտիոքիսի որդի Միհրդատը նախ ստացել էր երկու քաղաք Կիլիկիայում, որոնք ապստամբեցին նրա դեմ ու վտարեցին նրան: Որոշ ժամանակ անց Սելևկյան արքա Անտիոքոսի մերձավորները Ծոփքի դեմ արշավելիս առաջարկում են այս Միհրդատին թագավորեցնել Ծոփքում, սակայն, արքան նախընտրում է գահին թողնել Քսերք-

²² Բ. Հ ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Յ ա ն. Պոնտոսի Միհրդատ VI Եվպատոր թագավորը նաև հայոց արքա. – ՊԲՀ, 2003, № 3, էջ 136:

²³ Գ. Ս ա Ր Գ ս յ ա ն. Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1, էջ 52–53:

²⁴ Պ ո լ ի բ ի ո ս. նշվ. աշխ., էջ 277:

²⁵ Տե՛ս, օրինակ, T. Reinach. Mithridate Eupator, roi de Pont. Paris, 1890. p. 35; Ն. Ա դ ո ն ց. նշվ. աշխ., էջ 450, Գ. Ս ա Ր Գ ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 53–55, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I (այսուհետ՝ ՀԺՊ, հ. I), Երևան, 1971, էջ 522 (բաժնի հեղինակ՝ Գ. Սարգսյան) և այլն: Սակայն այդ կարծիքը ժամանակին քննադատվել և համարվել է անհիմն (M. H. Holleaux. Etudes d'epigraphie et d'histoire grecques, III, Lagides et Seleucides. Paris, 1942, p. 192).

սեսին: Իսկ Միհրդատին նա դարձնում է Կապադովկիայի արքա՝ Արիարաթես Ե գահանունով (Ք. ա. 163–130 թթ.). ընդ որում, նա հաջորդում է հորը՝ Արիարաթես Դ-ին (Ք. ա. 220–163 թթ.)²⁶: Հետևաբար, պետք է լիովին հրաժարվել միայն անվան նույնությունամբ կատարված ենթադրություններից:

Ցավոք, աղբյուրների բացակայությունը թույլ չի տալիս պարզելու Միհրդատի իշխանության ավարտը: Պահպանված սկզբնաղբյուրներում Փոքր Հայքի հաջորդ գահակալը Միսիսն է, որի մասին հայտնի է միայն նրա անունը և այն նրան հաջորդել է որդին՝ Անտիպատրոսը:

Ստրաբոնի տեղեկությունից պարզ է դառնում, որ Ք. ա. 112 թ. նախորդած տարիներին՝ Միհրդատ VI Եվպատորին անցնելուց առաջ, Փոքր Հայքի թագավորներն էին Միսիսը և նրա որդի Անտիպատրոսը. «Փառնակիայի ու Տրապիզոնի գավառներից վերև մինչև Փոքր Հայք գտնվում են տիբարենացիներն ու խաղտեացիները: Փոքր Հայքը բավական բերրի երկիր է: Ծովքի նման, սա էլ ունեցել է միշտ իր բնիկ իշխանները, որոնք մերթ Մեծ Հայքի բարեկամ էին և մերթ ինքնագլուխ: Իրենց հնազանդ էին տիբարենացիները և խաղտեացիները, այնպես որ իրենց իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն և Փառնակիա: Երբ Միհրդատ Եվպատորը զորացավ, տիրեց Կողքիսին և այս բոլոր երկրներին, որոնց իշխանությունը Միսիսի որդի Անտիպատրոսը հանձնեց նրան: Միհրդատը հոգ տարավ այս երկրների մասին և շինեց նրանց մեջ 75 ամրոց, պահելու համար իր գանձերի մեծագույն մասը: Սրանցից ամենից ավելի արժանի են հիշատակության՝ Հյուզարան, Բասգոյդարիզան և Մինորիան, որ գտնվում է Մեծ Հայաստանի սահմանին»²⁷: Թե երբ են իշխել նշված արքաները, հնարավոր չէ պարզել սկզբնաղբյուրներից: Փաստորեն, Փոքր Հայքի արքայացանկում Ք. ա. 180–170-ական թվականներին իշխած Միհրդատից հետո ունենք Միսիսի և Անտիպատրոսի գահակալությունները: Առաջարկվել է այս ժամանակամիջոցում մասնավորապես, Ք. ա. 133–129 թթ., Փոքր Հայքի արքա համարել Միհրդատ Էվերգեստեսին, ով Պոնտոսի արքա Միհրդատ Ե-ն է (Ք. ա. 150–120 թթ.)՝ Միհրդատ Զ Եվպատորի հայրը²⁸: Միհրդատ Ե-ին նաև Փոքր Հայքի արքա

²⁶ Ուստի անհիմն է նաև այս Միհրդատին երվանդունյաց տոհմի մի հայ ազնվականի որդի համարելու մասին Գ. Սարգսյանի ենթադրությունը (տե՛ս Գ. Սարգսյան. նշվ. աշխ., էջ 53–55, նաև՝ ՀԺՊ, հ. I, էջ 522):

²⁷ Ստրաբոն. նշվ. աշխ., էջ 74–75: Փոքր Հայքի՝ Միհրդատի իշխանության տակ անցման մասին Ստրաբոնի մոտ մեկ այլ տեղում կարդում ենք. «Պոնտոսի վրա թագավորեց Միհրդատ Եվպատորը: Երկրի սահմաններն էին Ալիսից այն կողմ մինչև տիբարենացիները և Հայաստան, Ալիսից այս կողմ մինչև Ամաստրիս և նույնիսկ Պափրագոնիա: Միհրդատը գրավեց մինչև Հերակլեա՝ արևմտյան ծովափը, Հերակլիտոս Պատոնականի հայրենիքը, իսկ արևելքից՝ մինչև Կողքիս և Փոքր Հայք, որ միացրեց Պոնտոսին» (նույն տեղում, էջ 70–71):

²⁸ M. Schottky. Klein-Armenien. – “Herrscherchronologien der antiken Welt: Namen, Daten, Dynastien”, DND Suppl. I. Stuttgart-Weimar, 2004, S. 95; Ch. Marek. Geschichte Kleinasien in der Antike. München, 2010, S. 815.

Համարելու տեսակետը կառուցված է Պատու Օրոսիոսի (V դ.) «Պատմութիւնն Հելթանոսների դեմ» աշխատութեան մեջ տեղ գտած մի տեղեկութեան հիման վրա, որն ակնհայտ վրիպակ է: Հեղինակը հիշատակում է Միհրդատ Զ Եվպատորի «Թագավոր Պոնտոսի և Հայոց» տիտղոսը (որին դեռ կանդրադառնանք), ինչը մեկ այլ տեղում, շփոթելով Միհրդատ Ե-ին և Միհրդատ Զ-ին, կիրառում է առաջինի նկատմամբ: Խոսքը վերաբերում է Պերգամոնի թագավորութիւնում Ք. ա. 133–130 թթ. բարձրացած Արիստոնիկի հակահռոմեական ապստամբութեանը, որը ճնշելու գործին մասնակցում են Հռոմի մի քանի փոքրասիական դաշնակիցներ, այդ թվում՝ Միհրդատ Ե Էվերգեստեսը: Այս դրվագը ներկայացնելիս և՛ Պատու Օրոսիոսը, և՛ Եվտրոպիոսը (IV դ.) շփոթում են նույնանուն հորն ու որդուն, ինչը բացատրվում է նրանց ընդհանուր սկզբնաղբյուրում եղած վրիպակով²⁹: Հետևաբար, որևէ իրական հիմք չկա Փոքր Հայքի գահին Ք. ա. 180–170-ական թվականներին իշխած Միհրդատի և Միսիսի միջև Պոնտոսի արքա Միհրդատ Ե Էվերգեստեսին տեսնելու համար:

Փոքր Հայքի թագավորութիւնը պոնտական գերիշխանութեան ժամանակաշրջանում

Անտիպատրոսի գահակալութիւնն ավարտվում է Փոքր Հայքի Միհրդատ Եվպատորի իշխանութեան տակ անցնելով: Ե՞րբ և ինչպե՞ս տեղի ունեցավ Փոքր Հայքի համար ճակատագրական այդ իրադարձութիւնը:

Միհրդատ Ե-ի դավադրական սպանութիւնից հետո Միհրդատ Եվպատորը, ով դեռևս 11 տարեկան էր, մոր՝ Լատոբիկե Զ թագուհու և կրտսեր եղբոր՝ Քրեստոսի հետ ժառանգեց թագավորութիւնը: Քանի որ երեխաները մանկահասակ էին, թագուհին ստանձնեց երկրի խնամակալութիւնը: Սակայն դա հղի էր Միհրդատի համար մեծ վտանգով, քանի որ մայրը ցանկանում էր գահին տեսնել կրտսեր որդուն: Միհրդատը հեռացավ երկրից և տարիներ անց միայն վերադառնալով՝ հաստատվեց Հայրական գահին:

Մի շարք ուսումնասիրողներ քննարկելով, թե ո՞ր երկրում կարող էր ապաստանել այդ տարիներին Միհրդատը և ո՞ր երկրի զինուժի օգնութեամբ կկարողանար վերահաստատվել Պոնտոսում, միանգամայն տրամաբանորեն, եզրակացրել են հօգուտ Փոքր Հայքի: Դատելով փաստերից՝ Փոքր Հայքի արքա Անտիպատրոսը նախ ապաստան է տվել պոնտական արքայազնին, իսկ հետագայում, հավանաբար, անժառանգ լինելով և գնահատելով Միհրդատին, որդեգրել է նրան՝ այդպիսով

²⁹ Павел Орозий. История против язычников (пер. В. М. Тюленева). Книги IV–V. СПб., 2002, кн. V, 10, 2; Евтропий. Краткая история от основания Города (пер. А. И. Донченко). М., 1997, кн. IV, 20. Եթե Օրոսիոսը շփոթում է միայն տիտղոսը, Եվտրոպիոսը սխալմամբ նրան է վերագրում հռոմեացիների դեմ Միհրդատ Եվպատորի մղած մեծ պատերազմը, այն դեպքում, երբ Միհրդատ Ե-ն եղել է Հռոմի հավատարիմ դաշնակիցը, պատերազմել հանուն Հռոմի, ինչի դիմաց, իբրև վարձատրութիւն, Ք. ա. 129 թ. վերջինից ստացել է Մեծ Փոյուզիան:

ժառանգելով իր թագավորությունը³⁰: Այդ մասին կարող է վկայել այն փաստը, որ Միհրդատ Զ Եվպատորը հիշատակվում է իբրև «թագավոր Պոնտոսի և Հայոց»³¹, որի տակ պետք է հասկանալ «թագավոր Պոնտոսի և Փոքր Հայքի»:

Որ Փոքր Հայքն առանց բռնազավթման, օրինական ժառանգման ճանապարհով է անցել Միհրդատ Եվպատորին, անուղղակիորեն վկայում է Տիգրան Մեծի քաղաքականությունը: Վերջինս, ով հայկական հողերի վերամիավորումն առաջնահերթություն էր համարում և, որպես առաջին մեծ քայլ, Ք. ա. 94 թ. վերամիավորեց Մոփքի թագավորությունը Մեծ Հայքին, որևէ հավանություն չցուցաբերեց Փոքր Հայքի նկատմամբ, անգամ Ք. ա. 68–67 թթ., երբ այն Պոնտոսի հետ ազատագրվեց միայն շնորհիվ իր ուժերի:

Ժամանակին դեռևս Հ. Մանանդյանն ուշադրություն էր դարձրել այն փաստին, որ Միհրդատ Եվպատորի շատ գործեր Մովսես Խորենացու մատյանում վերագրվում են Արտաշես Ա շխարհակալին³²: Բ. Հարությունյանն ավելի հանգամանորեն կանգ առնելով խնդրի վրա՝ եզրակացրել է. «Միհրդատը որդեգրվել է, թերևս, արդեն Անտիպատրոսի կենդանության օրոք թագադրվել որպես Հայոց թագավոր և հայերը նրան գահ բարձրանալիս տվել են «Արտաշես» անունը: Այս դեպքում նաև լրիվ հասկանալի է դառնում, թե ինչու Եվտրոպիոս պատմիչը Միհրդատին համարում է Պոնտոսի և Հայաստանի թագավոր, իսկ թե ինչու նա էլ արտակարգ հոգատար է Փոքր Հայքի նկատմամբ»³³:

³⁰ Մեզ հասած սկզբնաղբյուրներում չկա որևէ հաղորդում Անտիպատրոսի ժառանգ(ներ)ի մասին, ինչը մեծ հավանականությամբ թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նա եղել է անժառանգ (հակառակ դեպքում կպահպանվեր որևէ հիշատակություն): Որդեգրման ինստիտուտը մեծ տարածում ուներ Առաջավոր Ասիայի երկրներում, ինչից ելնելով էլ՝ կարելի է կարծել, որ Անտիպատրոսը, ժառանգ չունենալով, որդեգրել է Միհրդատին և որպես ժառանգություն Փոքր Հայքը հանձնել նրան [Е. А. Молев. Малая Армения и Митридат Эвпатор.– «Проблемы античной истории и культуры» (доклады XIV Международной конференции антиковедов социалистических стран «Эйрене»). Ереван, 1979, с. 187–188; С. Сапрыкин. Понтийское царство. Государство греков и варваров в Причерноморье. М., 1996, с. 144; Բ. Հարությունյան. Նշվ. աշխ., էջ 148–149, В. Н. Талах. Рожденный под знаком кометы: Митридат Эвпатор Дионис. Киев, 2012, с. 44]:

³¹ Павел Орозий. Նշվ. աշխ., գիրք VI, 10, 2:

³² Հ. Մանանդյան. Նշվ. աշխ., էջ 148–151: Մովսես Խորենացու երկում Միհրդատ Եվպատորի գործերն Արտաշեսի անվան տակ ներկայանալու փաստին ավելի վաղ ուշադրություն էր դարձրել Թ. Մոմզենը, սակայն երևույթին տվել էր զարմանալիորեն սխալ մեկնաբանություն՝ այն համարելով «հայրենասիրական նպատակներով խեղաթյուրված և Հայաստան տեղափոխված գրույց» (Т. Момзен. История Рима, т. 2. М., 1997, с. 219, прим. 12):

³³ Բ. Հարությունյան. Նշվ. աշխ., էջ 146–150: Այստեղ վրիպում կա Միհրդատին «Պոնտոսի և Հայաստանի թագավոր» է կոչում ոչ թե Եվտրոպիոսը, այլ՝ Օրոսիոսը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 149):

Այսպիսով, դատելով առկա փաստերից՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Փոքր Հայքը, որպես ժառանգութիւն, կտակել է Միհրդատ Եվպատորին Անտիպատրոս արքան, և դա տեղի է ունեցել Ք. ա. մոտ 112 թ.³⁴: Իսկ փաստը, որ նա սկզբնաղբյուրներում հիշվում է իբրև «թագավոր Պոնտոսի և Հայոց», թույլ է տալիս Միհրդատ Եվպատորին դիտարկել որպես նաև Փոքր Հայքի արքա՝ հավանաբար, «Արտաշես» պատվանուն-գահացանունով:

Պոնտական թագավորութիւնում հայտնի են դեպքեր, երբ գրավյալ երկրներում թագավորն արքայորդիներին նշանակել է գերագույն ղեկավարներ: Ենթադրվել է՝ նույնպիսի իրավիճակ նաև Փոքր Հայքում, որտեղ Ք. ա. 80-ական թվականներին կարող էր թագավոր հռչակվել Արկաթիոսը՝ Միհրդատ Եվպատորի ավագ որդիներից մեկը³⁵:

Ուշագրավ լինելով հանդերձ՝ նման ենթադրութիւնը չի դիմանում սկզբնաղբյուրների քննութիւնը: Բանն այն է, որ Արկաթիոսը հիշատակվում է իբրև Փոքր Հայքի 10 հազարանոց հեծելազորի հրամանատար, որը, հիրավի, խաղացել է մեծ դեր³⁶, սակայն որևէ աղբյուրում ակնարկ անգամ չկա նրա թագավոր հռչակվելու կամ արքայական որևէ տիտղոս կրելու մասին: Հետևաբար, որևէ հիմք չկա Փոքր Հայքի գահին Միհրդատ Եվպատորի թագավորութիւն Ք. ա. 112–66 թթ. գահաժամկետում (որն ընդհատվել է միայն Լուկուլլոսի նվաճմամբ Ք. ա. 71–68 թթ.) որևէ այլ գահակալ տեսնելու:

Պոնտոսի արքան իր գահակալման ողջ ընթացքում օգտագործեց Փոքր Հայքի ռազմական ուժերը: Ինչպես նշվեց, Միհրդատ Եվպատորի բանակում վճռորոշ դերակատարում է ունեցել Փոքր Հայքի 10 հազարանոց հեծելազորը, որը մասնակցել է նրա արչավանքներին: Ավելին, Միհրդատը Փոքր Հայքի հայ զինվորներին վստահում էր իր պետութիւն ծայրամասում գտնվող քաղաքների պաշտպանութիւնը: Այդ մասին են վկայում Օլիվիայից և Խերսոնեսից գտնված արձանագրութիւնները³⁷:

³⁴ Ed. Meyer. Geschichte des Konigreichs Pontos. Leipzig, 1879, S. 87–88; E. A. Молев. Малая Армения и Митридат Евпатор, с. 188. Միացման հարցի քննարկումների և հայտնված տեսակետների մասին տե՛ս В. Н. Талах. Նշվ. աշխ., էջ 44, ծնթ. 205:

³⁵ E. A. Молев. Малая Армения и Митридат Евпатор, с. 186, С. Сапрыкин. Նշվ. աշխ., էջ 164: Արկաթիոսին փորձել են նաև դիտարկել իբրև Ծոփքի արքա (F. L. Kovacs. Armenian Coinage in the Classical Period. London, 2016, pp. 5–6, Ռ. Վարդանյան. Դրամաթողարկումը Հայաստանում հելլենիստական և հռոմեական ժամանակաշրջաններում.— Հայաստանի դրամաշրջանառութիւն պատմութիւնը, Երևան, 2018, էջ 35), ինչը հիմնավորված չէ գրավոր աղբյուրներով:

³⁶ Аппиан Александрийский. Նշվ. աշխ., էջ 245, 252, 254, հմմտ. Հ. Մանանդյան. Նշվ. աշխ., էջ 147–148, E. A. Молев. Малая Армения и Митридат Евпатор, с. 188–189.

³⁷ М. Максимова. Античные города юго-восточного Причерноморья. М.–Л., 1956, с. 226; E. A. Молев. Митридат Евпатор. Создание Черноморской державы. Саратов, 1977, с. 51–53; Н. Ломоур и. К истории

Միհրդատ Զ Եվպատորը, Ք. ա. 71 թ. Լուկուլլոսի հռոմեական բանակից պարտվելով, դուրս մղվեց իր տիրույթներից (այդ թվում՝ կորցնելով նաև Փոքր Հայքը) և ապաստան գտավ Տիգրան Մեծի մոտ: Ք. ա. 68 թ. սեպտեմբերին Արածանիի ճակատամարտում Լուկուլլոսին ջախջախելուց հետո Տիգրան Մեծը Միհրդատ Եվպատորին տրամադրեց 4 հազարանոց զորք: Դրան գումարելով նույն քանակի իր բանակը՝ Միհրդատն ազատագրեց Պոնտոսն ու Փոքր Հայքը հռոմեացիներից: Ավելին, զարգացնելով հաջողությունը՝ ներխուժեց Բյութանիա, իսկ Տիգրան Մեծը զբաղվեց Կապադովկիան³⁸:

Հռոմեական շահերն Արևելքում խիստ վտանգված էին, և դրուժյունը փրկելու համար արտակարգ լիազորություններով այստեղ ուղարկվեց Պոմպեոսը: Վերջինս Ք. ա. 66 թ. պարտություն մատնեց Միհրդատ Եվպատորին, ով այս անգամ չստանալով Տիգրան Մեծի աջակցությունը՝ հեռացավ Բոսփորի թագավորություն, իսկ Ք. ա. 63 թ. ինքնասպանությունը վերջ դրեց իր կյանքին:

Փոքր Հայքի թագավորությունը հռոմեական գերիշխանություն ժամանակաշրջանում

Ք. ա. 66 թ. Փոքր Հայքի պատմություն մեջ սկսվեց նոր՝ հռոմեական գերիշխանության ժամանակաշրջան, որը տևեց մինչև Ք. ծ. 72 թ.: Այդ ընթացքում Փոքր Հայքը թեպետ պահպանեց թագավորության կարգավիճակը (բացառությամբ՝ 17–38 թթ.), սակայն երկուսն էլ գահակալեցին հռոմեական դրածոներ: Դրանով էլ պայմանավորված՝ Հռոմեական տերության քաղաքական անցուղարձեղներն իրենց խորը հետքն էին թողնում Փոքր Հայքի վրա՝ պայմանավորելով երկրի գահին այս կամ այն գահակալի հայտնվելն ու գահազրկվելը:

Պոմպեոսը Ք. ա. 64 թ. կատարեց մի շարք փոփոխություններ որպես արդյունք, նաև ի ամրապնդումն իր հաղթանակների: Միհրդատ Եվպատորի տերության հետ Պոմպեոսը վարվեց այս կերպ. «Պոմպեոսը վերջ տվեց Միհրդատի պետությանը և երկիրն իր այն սահմանների մեջ գրավեց: Հայաստանի և Կողքիսի մոտ եղած մասը բաժանեց այն իշխաններին, որոնք օգնել էին իրեն պատերազմում, իսկ մնացյալը բաժանեց 11 պոլիտեայի, և միացրեց Բյութանիային՝ այնպես, որ բոլորից ձևացրեց մեկ եպարխիա»³⁹:

Понтийского царства, ч. 1. Тбилиси, 1979, с. 91, 160; Ю. Г. Виноградов, В. И. Кадеев. Армянские лучники на службе Митридата Евпатора.– Второй всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке. Тезисы докладов. Ереван, 1984, с. 12–13; Ю. Виноградов. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. (историко-эпиграфическое исследование). М., 1989, с. 250–256; С. Сапрыкин. *Նշվ. աշխ., էջ 138 և այլն*:

³⁸ Այդ իրադարձությունների մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Մանասեթյան. *Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Երևան, 1987, էջ 189–198, Ն. Հակոբյան. Տիգրան Մեծ, Երևան, 2005, էջ 155–168*:

³⁹ Ստրաբոն. *Նշվ. աշխ., էջ 70–73*:

Պոմպեոսի հաղթանակի արդյունքներից շահեկանորեն օգտվեցին նաև պատերազմում հռոմեացիներին զգալի աջակցություն ցուցաբերած փոքրասիական իշխանավորները, այդ թվում՝ Գալաթիայի իշխաններ Դեյոտարոս և նրա փեսա Բրոգիտարոսը (Ստրաբոնի մոտ՝ Բոգոդիատարոս): Դեյոտարոսը ստացավ արքայի տիտղոս, Պոնտոսի արևելյան ծովափնյա մասը՝ Փառնակիա և Տրապիզոն քաղաքներով: Ստրաբոնն այդ մասին տեղեկացնում է. «Երկրի այս մասը պատկանում է Ամիսոսին. մյուս մասը Պոմպեոսը տվեց Դեյոտարոսին, ինչպես և Փառնակիան ու Տրապիզոնը՝ մինչև Կոլքիս և Փոքր Հայք. այս բոլորը կազմեց մի թագավորություն, իբր հայրենի ժառանգություն ունենալով նաև Գալաթիայի չորրորդապետությունը»⁴⁰: Պոնտոսի թագավորության հարավային շրջանները, ըստ Ստրաբոնի հաղորդման (գիրք XII, 5, 2), անցան Բրոգիտարոսին (Բոգոդիատարոսին): Վերջինիս տրվեց նաև Փոքր Հայքը, որը նրա մահվանից հետո, հավանաբար, Ք. ա. 52 թ. անցավ Դեյոտարոսի իշխանության տակ: Ցիցերոնի նամակներից տեղեկանում ենք, որ Փոքր Հայքի թագավորությունը Դեյոտարոսը ստացել է Սենատի որոշմամբ⁴¹:

Հայագիտական գրականության մեջ տարածում է գտել մի կարծիք, ըստ որի՝ Փոքր Հայքի գահին Դեյոտարոսի իշխանության սկիզբը պետք է համարել Ք. ա. 64/3 թվականը⁴²: Դրա համար հիմք է ծառայել Եվտրոպիոսի հաղորդումը, ըստ որի՝ Պոմպեոսն այդ շնորհումը կատարել է Ալվանքի և Իբերիայի դեմ արշավանքից հետո ու Սելևկյան պետության տարածք մտնելուց առաջ⁴³: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս մյուս մասենագիրների և դրամագիտական տվյալների համադրական ուսումնա-

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 72–73:

⁴¹ Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту, т. II, годы 51–46 (пер. и коммент. В. О. Горенштейна). М.–Л., 1950, с. 12–13 (նամակը գրված է Ք. ա. 51 թ. օգոստոսին):

⁴² *Տե՛ս, օրինակ*, Th. Reinach. Նշվ. աշխ., էջ 400, Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 238–239, M. Schottky. Նշվ. աշխ., էջ 95, M.-L. Chaumont, G. Traïna. Les Arméniens entre l'Iran et le monde Gréco-romain (V^e siècle av. J.-C. – vers 300 ap. J.-C.) – “Histoire du peuple arménien”, dir. G. Dédéyan. Toulouse, 2007, p. 133; Ch. Marek. Նշվ. աշխ., էջ 815, В. Талах. Նշվ. աշխ., էջ 166, Կ. Ա. Մ ու թ ա Ֆ յ ա ն, է. Վ. Լ ո վ. Հայաստանի պատմական ատլաս. Մերձավոր Արևելքը և Հարավային Կովկասը մ. թ. ա. VII դարից մինչև XXI դար, Երևան, 2017, էջ 30 և այլն: Կարծիք կա նաև, որ Փոքր Հայքի հյուսիսային հատվածը, սկսած Ք. ա. 64 թ., գտնվել է Դեյոտարոսի իշխանության տակ (D. Magie. Roman rule in Asia Minor: To the end of the third century after Christ, vol. I. Princeton, New Jersey, 1950, pp. 374, 389):

⁴³ «Շուտով Պոմպեոսը պատերազմ հայտարարեց աղվաններին և երեք հաղթանակ տարավ նրանց արքա Օրոդեսի նկատմամբ ... Նա կռվում հաղթեց նաև Արտակին՝ Իբերիայի արքային: Փոքր Հայքը պարգևեց Դեյոտարոսին՝ գալաթների արքային, քանզի նա եղել էր իր դաշնակիցը Միհրդատի դեմ պատերազմում... Դրանից հետո Պոմպեոսը հաղթեց իտուրացիներին և արաբներին: Եվ երբ գնաց Սիրիա, Սելևկիա քաղաքին, որ գտնվում էր Անտիոքի հարևանությամբ, ազատություն շնորհեց ...» (Евтропий. Նշվ. աշխ., գիրք VI, 14, 1):

սիրութիւնը, V դ. պատմիչ Եվտրոպիոսի ներկայացրած համառոտ պատմութեան մեջ մանրամասները բաց են թողնուել. հռոմեական գերիշխանութեան շրջանում Փոքր Հայքի առաջին գահակալը դարձել է Բրոգիտարոսը, իսկ նրանից հետո՝ Ք. ա. 52 թ., Դեյոտարոսը⁴⁴:

Ք. ա. 49 թ. Հուլիոս Կեսարի և Գնեոս Պոմպեոսի միջև ծագեց քաղաքացիական պատերազմ, որի ընթացքում Արևելքի երկրների արքաները, մեծ մասամբ, կողմնակից էին Պոմպեոսին, ինչը նրա շրջահայաց դիվանագիտական գործունեութեան կարևոր պտուղներից մեկն էր: Ապալանոսի վկայութեան համաձայն (գիրք XIV, II, 71) Պոմպեոսի կողմնակիցների մեջ էին և նրան օժանդակող բանակներ էին ուղարկել Մեծ Հայքի արքա Արտավազդ Բ-ն ու Փոքր Հայքի թագավոր Դեյոտարոսը: Հայկական երկու պետութիւնների արքաները ոչ միայն դաշնակիցներ էին, այլև ամրապնդել էին իրենց կապը ինամիական ամուսնութեամբ. Արտավազդ Բ-ի դուստրն ամուսնացել էր Դեյոտարոս արքայի որդու հետ⁴⁵:

Ք. ա. 48 թ. Պոմպեոսը պարտութիւն կրեց Փարսալուսի մոտ (Թեսսալիա) և փախավ Եգիպտոս, որտեղ էլ սպանվեց: Կեսարը, հետապնդելով Պոմպեոսին, նույնպես գտնվում էր Եգիպտոսում: Այս իրավիճակից որոշեց օգտվել Միհրդատ Եվպատորի որդի Փառնակեսը, ով իշխում էր Բոսփորի թագավորութիւնում և ցանկացավ վերականգնել հոր տիրութիւնները: Ք. ա. 47 թ. նա գրավեց Պոնտոսը և Փոքր Հայքը՝ հաղթելով Դեյոտարոսին, որից հետո հաջողութեան հասավ նաև Կապադովկիայի նկատմամբ: Հուլիոս Կեսարը շտապեց կանխել դեպքերի ոչ ցանկալի զարգացումները և Ք. ա. 47 թ. Ջելա քաղաքի մոտ տոնեց մեծ հաղթանակ, որի մասին Հռոմին տեղեկացրեց իր հայտնի արտահայտութեամբ «Եկա՛, տեսա՛, հաղթեցի՛»⁴⁶: Պարտութիւնից հետո Փառնակը վերադարձավ Բոսփոր: Փոքր Հայքի արքա Դեյոտարոսը, որը Փարսալուսի մոտ Պոմպեոսի կողմում մարտնչել էր Կեսարի դեմ՝ կորցրեց իր իշխանութեան տակ գտնվող երկրների մի մասը: Նրան պատկանող Փոքր Հայքը Ք. ա. 47 թ. Կեսարը տվեց Կապադովկիայի Արիոբարզանես Գ թագավորին (Ք. ա. 51–42)⁴⁷:

⁴⁴ Հանգամանորեն տե՛ս F. E. Adcock. Lesser Armenia and Galatia after Pompey's Settlement of the East.—“The Journal of Roman Studies”, vol. 27, part 1 (Papers Presented to Sir Henry Stuart Jones). London, 1937, pp. 12–17; R. D. Sullivan. Near Eastern Royalty and Rome, 100–30 BC. Toronto, Buffalo, London, 1990, pp. 164–169; С. Сапрыкин. Նշվ. աշխ., էջ 290 և այլն:

⁴⁵ Այդ մասին իմանում ենք Ք. ա. 50 թ. փետրվարի 13-ին Ցիցերոնի գրած մի նամակից: Ցավոք, հայոց արքայազատեր անունը չի նշվում նամակում (Письма Марка Туллия Цицерона..., т. II, годы 51–46, с. 82):

⁴⁶ Плутарх. Նշվ. աշխ., էջ 850: Նշենք նաև, որ Փառնակեսի կարճատև հաջողութիւնը և, ի թիվս այլոց, Փոքր Հայքի տարածքի ռազմակալումը բավարար հիմք չէ նրա անունը Փոքր Հայքի գահացանկ ներմուծելու համար:

⁴⁷ Ըստ Դիոն Կասիոսի հաղորման՝ «Քանզի Հայաստանի մի մասը, որը պատկանել էր Դեյոտարոսին, (Կեսարը) տվեց Արիոբարզանեսին ...» (Հոմ. սեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս. Նշվ. աշխ., էջ 167):

Ք. ա. 44 թ. Սենատի նիստի ժամանակ դավադրության զոհ դարձավ Հուլիոս Կեսարը, որից հետո Մարկոս Անտոնիոսը, բավականին մեծ դրամական պարզեւի դիմաց հայտարարեց՝ ըստ Կեսարի թողած հրահանգների՝ Դեյոտարոսի բոլոր նախկին տիրույթները պետք է վերականգնվեն⁴⁸: Այդպիսով, նա կրկին վերականգնեց Փոքր Հայքի արքայի իր տիրողուրը, որը կորցրեց Ք. ա. 42 թ., քանի որ հարել էր Բրուտոսի գլխավորած քաղաքական հոսանքին: Դեյոտարոսը մահացավ Ք. ա. 40 թ.՝ խոր ծերութեան հասակում: Նա Փոքր Հայքի արքա ճանաչվեց երկու անգամ. առաջինը՝ Ք. ա. 52–47 թթ., երկրորդը՝ 44–42 թթ.⁴⁹:

Միանգամայն անհիմն է Դեյոտարոսի որդուն և թոռանն իբրև Փոքր Հայքի արքաներ հիշատակելը: Ենթադրել են, որ նրանից հետո Գալաթիայի կառավարիչներ դարձած որդին՝ Կաստորը (Ք. ա. 41–36 թթ.) և թոռ Դեյոտարոս Բ-ն (Ք. ա. 36–33 թթ.) պետք է ժառանգաբար իշխեին նաև Փոքր Հայքում⁵⁰, ինչը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ նման կարգ գոյություն չուներ: Որևէ աղբյուրում չկա տեղեկություն կամ գոնե ակնարկ նրանց՝ Փոքր Հայքի գահին տիրելու մասին:

Ք. ա. 43 թ. Հռոմում ստեղծվեց երկրորդ եռապետությունը՝ Անտոնիոս, Լեպիդոս և Օկտավիանոս կազմով: Արևելքը բաժին ընկավ Անտոնիոսին, և նրա դերակատարումը վճռորոշ էր Հռոմից կախյալ երկրների գահակալական խնդիրներում: Դա վերաբերում էր նաև Փոքր Հայքին, որի գահն Անտոնիոսը հանձնեց Պոնտոսի արքա Պոլեմոն Ա-ին (Ք. ա. 37–8 թթ.) այն բանի դիմաց, որ նրա միջնորդությամբ կնքվեց իր և Ատրպատականի արքա Արտավազդ Ա-ի (որպես Ատրպատականի արքա՝ Ք. ա. 56–30 թթ.) դաշինքը⁵¹: Պոլեմոն Ա-ի՝ նաև Փոքր Հայքի ար-

⁴⁸ Մարկոս Անտոնիոսն այդ մեծ կաշառքը ստացել է իր կնոջ միջոցով: Այս մասին տեղեկանում ենք Յիցերոնի՝ ընդդեմ Մարկոս Անտոնիոսի գրած 2-րդ ճառից [Марк Туллий Цицерон. Речь в двух томах, т. II: 62–43 гг. до н. э. (пер. В. О. Горенштейна). М., 1962, с. 285–319], ինչպես նաև նրա այլ նամակներից [Письма Марка Туллия Цицерона..., т. III, годы 46–43 (пер. и коммент. В. О. Горенштейна). М.–Л., 1951, с. 239, 255, 312, 592, 614–615]:

⁴⁹ Դեյոտարոսի կյանքի ու գործունեության մասին, համապատասխան հղումներով տե՛ս R. D. Sullivan. Նշվ. աշխ., էջ 165–169:

⁵⁰ Դեյոտարոսի որդի Կաստորը և թոռ Դեյոտարոս Բ-ն, համապատասխանաբար, Ք. ա. 41–36 և 36–33 թթ. Փոքր Հայքի արքաներ են հիշատակվում էլեկտրոնային Վիքիպեդիա հանրագիտարանի «Փոքր Հայք» հայերեն և ֆրանսերեն հոդվածներում [https://hy.wikipedia.org/wiki/ Փոքր_Հայք և https://fr.wikipedia.org/wiki/Arménie_Mineure (վերջին այցելությունը՝ 01. VI. 2020)]:

⁵¹ Ըստ Դիոն Կասիոսի հաղոգման. «Այդ ժամանակ նա այդպես վարվեց, իսկ հաջորդ տարի, երբ կոնսուլներ էին Պոմպեոսը և Կոռնուլիոսը, (Անտոնիոսը) արշավանք ձեռնարկեց (Արտավազդ) Արմենի դեմ, մեծապես հույս դնելով Մեդացու վրա, որը զայրացած էր Փրատեսի դեմ, որովհետև սա ավարից իրեն շատ բաժին չէր տվել և ոչ իսկ որևէ այլ ձևով պատվել, և միաժամանակ նա կամենում էր (Արտավազդ) Արմենին պատժել՝ հռոմեացիներին (իր երկրի դեմ) բերած լինելու համար, ուստի նա Պոլեմոնին ուղարկեց Անտոնիոսի մոտ, բարեկամություն և զինակցություն հայցելու: (Անտոնիոսը), իհարկե, այնպես ուրախացավ այս առիթից, որ ոչ միայն նրա հետ դաշինք կնքեց, այլև

քա դառնալը տեղի ունեցավ Ք. ա. 34 թ.⁵², սակայն այն երկարատև չեղավ:

Ք. ա. 31 թ. Ակեցիումի ծովային ճակատամարտում ջախջախելով Անտոնիոսի ուժերին և հասցնելով նրան ինքնասպանության՝ Օկտավիանոսը սկսեց տնօրինել նաև հռոմեական Արևելքի գործերը: Նա ապաստան տվեց Ատրպատականի գահազրկված արքա Արտավազդ Ա-ին և, գնահատելով անցյալում հռոմեացիներին կատարած նրա ծառայություններն ընդդեմ պարթևների, հռչակեց Փոքր Հայքի արքա⁵³, որտեղ նա իշխեց մեկ տասնամյակ (Ք. ա. 30–20 թթ.) և մահացավ գահին բնական մահով:

Հռոմեական գերիշխանության դարաշրջանի Փոքր Հայքի ամենակարակյաց արքան եղավ Արքեղայոսը, ով Ք. ա. 36 թ. թագավորում էր Կապադովկիայում: Արտավազդ Մեղացու մահից հետո՝ Ք. ա. 20 թ., Օգոստոս Օկտավիանոսը նրան ճանաչեց նաև Փոքր Հայքի թագավոր⁵⁴: Այս կարգավիճակում նա մնաց 37 տարի՝ մինչև Ք. ծ. 17 թ.:

Փոքր Հայքի այս արքայի և թագուհի Պյութոդորիսի մասին պահպանվել է Ստրաբոնի՝ շատ կարևոր հետևյալ վկայությունը. «Փոքր Հայքում տարբեր ժամանակ հռոմեացիների կամքով իշխել են տարբեր իշխողներ. վերջին ժամանակներս այն գտնվում էր Արքեղայոսի իշխանության ներքո: Իսկ տիբարենների և խաղտեացիների վրա մինչև Կող-

վոքր-ինչ ուշ Պոլեմոնին, որպես վարձատրություն նրա միջնորդության, տվեց Փոքր Հայքը» (Հո վ ս ե պ ո ս Փ լ ա վ ի ո ս, Դ ի ո ն Կ ա ս ս ի ո ս. նշվ. աշխ., էջ 184–185): Հեղինակը նույն տեղեկությունը կրկնում է մեկ այլ տեղում (նույն տեղում, էջ 188):

⁵² Մեզ անհայտ է Ք. ա. 42–34 թթ. Փոքր Հայքի գահի ճակատագիրը: Ըստ Հ. Մանանդյանի, միանգամայն հնարավոր է, որ Ք. ա. 40–38 թթ. պարթևական-հայկական արշավանքների ժամանակ Փոքր Հայքը միացված լինի Մեծ Հայքին (Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 274):

⁵³ Դիոն Կասսիոսի հաղորդումների համաձայն՝ Անտոնիոսն իր հետ եգիպտոս էր տարել Արտավազդ Ա-ի դուստր Յոթապեին՝ իր և Կլեոպատրայի որդի Ալեքսանդրի հետ ամուսնացնելու նպատակով: Օկտավիանոսը Արտավազդին վերադարձրեց դստերը և նրան դարձրեց Փոքր Հայքի արքա (Հո վ ս ե պ ո ս Փ լ ա վ ի ո ս, Դ ի ո ն Կ ա ս ս ի ո ս. նշվ. աշխ., էջ 188, 191–192):

⁵⁴ Ըստ Դիոն Կասսիոսի «(Հռոմ) քաղաքում այսպիսի գործեր էին կատարվում. և Օգոստոսը հպատակ երկրները կառավարում էր հռոմեական սովորույթի համաձայն, մինչդեռ դաշնակից (երկրներին) թույլ էր տալիս կառավարվել իրենց հայրենի ավանդույթների համաձայն: Եվ նա նպատակահարմար չէր գտնում ոչ այս մեկին որևէ բան ավելացնել, ոչ իսկ թույլ տալ որևէ նոր բանի տիրանալու, այլ ճշտորեն բավարարվել եղածով. իր այս կարծիքն էլ նա հաղորդեց սենատին: Այսպիսով, նա այդ ժամանակ ոչ մի պատերազմ չձեռնարկեց, բայց իրականում նա Յամբլիքոսի որդի Յամբլիքոսին տվեց նրա հայրենական իշխանությունը արաբների վրա և Տարկոնդիմոտոսի որդի Տարկոնդիմոտոսին հանձնեց Կիլիկիայի թագավորությունը, որը պատկանել էր նրա հորը, բացի ծովափնյա որոշ մասերից: Քանզի սրանք նա, Փոքր Հայքի հետ միասին պարզվել էր Արքեղայոսին, քանի որ Մեղացին, որը նախապես տիրում էր այնտեղ, մահացել էր» (նույն տեղում, էջ 191–192):

քիս, Փառնակիա և Տրապիզոն այժմ իշխում է Պյութոզորիսը, որն իմաստուն և վարչական կարողությամբ գերազանց մի կին է: Նա Պյութոզորոս Տրապիզոն գոլուստրն է, եղել է Պոլեմոնի կինը և մի ժամանակ թագավորել է նրա հետ, հետո ժառանգեց իշխանությունը, երբ Պոլեմոնը մեռավ Սինդիկե երկրի ասպուրգյան կոչված բարբարոսների մոտ: Պոլեմոնից նա ուներ երկու որդի և մի աղջիկ, որոնցից անդրանիկն իշխում է այժմ, Պյութոզորոսի երկու որդիներից մեկը սոսկական անհատ է, օգնում է մորը՝ իշխանության մեջ, իսկ մյուսը վերջերս եղավ Մեծ Հայաստանի թագավոր: Ինքը [Պյութոզորիսը երկրորդ անգամ] ամուսնացավ Արքեղայոսի հետ, ապրեց նրա հետ մինչև նրա կյանքի վերջը, այժմ դարձյալ այրիացած, և իշխում է ոչ միայն հիշյալ երկրների, այլև ուրիշ լավագույն երկրների վրա ...»⁵⁵:

Պոնտոսի արքա Պոլեմոն Ա-ն Ք. ա. մոտ 14 թ. կնություն է առնում Պյութոզորիսին, ով ամուսնու մահվանից (Ք. ա. 8 թ.) հետո դառնում է Պոնտոսի միանձնյա թագուհի: Դրանից 5 տարի անց քաղաքական իրադարձությունները Հռոմեական կայսրության արևելքում ունեցան նոր զարգացումները: Հռոմին ցանկալի էր Արևելքում ստեղծել հնարավորինս մեծ հռոմեամետ քաղաքական միավորներ: Ք. ա. 3 թ. Օգոստոս Օկտավիանոսը համաձայնվում է թագ ուղարկել Պյութոզորիսին, եթե վերջինս ամուսնանա Կապադովկիայի արքա Արքեղայոսի հետ, որը Ք. ա. 20 թվականից նաև Փոքր Հայքի արքան էր, և հայտնի էր իբրև Հռոմի ամենահավատարիմ գործիչներից մեկն Արևելքում: Արքեղայոսի և Պյութոզորիսի ամուսնությունը վերջինս դարձավ մի մեծ քաղաքական միավորման թագուհի, այդ թվում՝ Փոքր Հայքի՝ նոր կարգավիճակում մնալով 20 տարի: Ստրաբոնի հիշատակած Պյութոզորիսի և Պոլեմոնի որդին, ով դարձավ Մեծ Հայքի արքա, հայտնի Ջենոն-Արտաշեսն է (18–34 թթ.):

17 թ. Հռոմը, վերացնելով Փոքր Հայքի, Կապադովկիայի, Կիլիկիայի և Կոմմագենեի թագավորությունները, դրանք վերածեց հռոմեական նահանգների: Արևելքում այս փոփոխությունը կատարվեց Օգոստոս կայսեր հաջորդ Տիբերիոս Կլավդիոս Ներոնի կամքով: Սակայն Տիբերիոսի մահից հետո Հռոմում որոշեցին վերադառնալ Օգոստոսի քաղաքականությունը: 38 թ. Կալիգուլայի հրամանով վերականգնվեցին 17 թ. լուծարված մի քանի թագավորություններ, այդ թվում՝ Փոքր Հայքը:

Փոքր Հայքի գահը ստացավ Կալիգուլայի մտերիմ անձնավորություններից մեկը՝ Կոտիսը⁵⁶, ով դրա համար ուներ որոշակի ժառանգական իրավունքներ: Նա մայրական գծով Պոլեմոն Ա-ի և Պյութոզորիսի թոռն

⁵⁵ Ստրաբոն. նշվ. աշխ., էջ 76–77: Ստրաբոնը Պյութոզորիսին հիշատակում է ևս մի քանի անգամ (գիրք XI, 2, 18, գիրք XII, 3, 31 և 37, գիրք XIV, 1, 42), որոնք խնդրո առարկա նյութին նորություն չեն ավելացնում:

⁵⁶ Կոտիսը՝ Փոքր Հայքի թագավոր լինելու մասին վկայում են Դիոն Կասիոսը (Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս. նշվ. աշխ., էջ 197), Հովսեպոս Փլավիոսը (նույն տեղում, էջ 80), Տակիտոսը [Կ. Տակիտոս (քաղեց և լատիներենից թարգմ. Պ. Սոտնիկյան)]. Օտար աղբյուրները հայերի մասին, № 3. Լատինական աղբյուրներ, Երևան, 1941, էջ 42–43]:

էր, նրանց դուտար Անտոնիա Տրիփոնայի որդին, Մեծ Հայքի արքա Ջենոն-Արտաշեսի քրոջ որդին: Հայրական գծով նա Թրակիայի Կոտիս թագավորի որդին էր: Դատելով փաստերից՝ Կոտիսը 38–43 թթ. իշխել է նաև Մեծ Հայքի գահին, երբ հայոց ավագանին Գիսակ Դիմաքսյանի գլխավորութեամբ ընդվզել էր և դուրս մղել օտար ուժերին: Սակայն 43 թ. Կոտիսը ստիպված էր տեղի տալ Կալիգուլային հաջորդած Կլավդիոս կայսեր պահանջին և թողնել Մեծ Հայքի գահը Միհրդատ Իբերացուն⁵⁷:

Թե մինչև երբ է իշխել Կոտիսը, սկզբնաղբյուրներում ստույգ հաղորդում չկա: Որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ նա կարող էր Փոքր Հայքի գահին գտնվել մինչև 54 թ., երբ Ներոն կայսրը կատարեց նոր նշանակում⁵⁸: Հովսեպոս Փլավիոսի հաղորդման համաձայն՝ «Ներոնի իշխանության առաջին տարում, երբ Եմեսայի դինաստ Ազիզոսը մահացավ, իշխանությունը ժառանգեց նրա եղբայր Սոհեմոսին, իսկ Փոքր Հայքի իշխանությունը Ներոնը հանձնեց Քաղկիսի Հերովդես թագավորի որդի Արիստոբուլոսին»⁵⁹:

Տակիտոսն ավելի հանգամանորեն է ներկայացնում այդ նշանակումը, ինչից պարզ է դառնում, որ դա արվել է Հռոմի կայսեր՝ Պարթևաստանի դեմ Արևելքում առկա ուժերի համախմբման և պատերազմի նախապատրաստման նպատակով. «Ներոնը հրամայում է Արևելքի լեգեոնները լրացնելու համար մերձակա պրովինցիաներում ժողովված երիտասարդությունը մոտեցնել և տեղավորել Հայաստանի սահմանների մոտ, իսկ երկու հին թագավորների՝ Ագրիպպային ու Անտիոքոսին ռազմի համար զորքեր նախապատրաստել, որոնցով պիտի ներխուժեին պարթևական սահմանները: Միաժամանակ կարգադրում է Եփրատ գետի վրա կամուրջներ գցել: Եվ Փոքր Հայքը հանձնում է Արիստոբուլոսին, իսկ Սոֆենեի մարզը (Ծոփաց երկիրը)՝ Սոհեմոսին, երկուսին էլ տալով թագավորական նշաններ»⁶⁰:

Տակիտոսն Արիստոբուլոսին Փոքր Հայքի գահին հիշատակում է նաև տարիներ անց, երբ Ներոնը Մեծ Հայքի արքա է նշանակում Տիգրան Զ-ին (60–62 թթ.), ով Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի արքա Արքեղայոսի ծոռն էր: Նույն հաղորդման մեջ նշվում է, որ այդ ժամանակ Մեծ Հայքի սահմանային շրջաններն անջատվել են ու կցվել սահմա-

⁵⁷ Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն . նշվ. աշխ., էջ 311–315, ՀԺՊ, հ. I, էջ 721–726 (բաժնի հեղինակ՝ Ս. Տ. Երեմյան):

⁵⁸ Տե՛ս, օրինակ, D. Magie. նշվ. աշխ., էջ 554, ՀԺՊ, հ. I, էջ 735, M. Schottky. նշվ. աշխ., էջ 95, Ch. Marek. նշվ. աշխ., էջ 815 և այլն:

⁵⁹ Հ ո վ ս ե պ ո ս Փ լ ա վ ի ո ս , Դ ի ո ն Կ ա ս ս ի ո ս . նշվ. աշխ., էջ 89: Արիստոբուլոսի մասին պատմագիրքը հիշատակում է մեկ այլ աշխատանքում ևս. «Այսպիսով, Փոքր Հայքի թագավորությունը (Ներոնը) տալիս է Հերովդեսի որդի Արիստոբուլոսին, իսկ Ագրիպպայի թագավորությանը ավելացնում է ևս չորս քաղաք՝ Արբելան, Յուլիսար Պերեայում, Տարիքեյան և Գալիլեայի Տիբերիսը իրենց շրջաններով, իսկ Փելիքսին նշանակում է մնացյալ Հրեաստանի պրովինցիայի» (նույն տեղում, էջ 43):

⁶⁰ Կ . Տ ա կ ի տ ո ս . նշվ. աշխ., էջ 66–67:

նակից երկրներին (Վիրքին, Պոնտոսին, Փոքր Հայքին և Կոմմագենեին), այդ թվում՝ Արիստոբուլոսի կառավարած Փոքր Հայքին⁶¹:

Արիստոբուլոսը դարձավ հռոմեական գերիշխանության ներքո Փոքր Հայքում իշխած վերջին արքան: Այս դեպքում ևս սկզբնաղբյուրներից ստույգ հայտնի չէ, թե մինչև որ թվականն է իշխել նա, սակայն ուսումնասիրողները մեծ հավանականությամբ ենթադրում են, որ դա կարող էր լինել 72 թվականը⁶²: Այդ թվականին էր, որ Հռոմի Վեսպասիանոս կայսեր որոշմամբ վերացան Կոմմագենեի, Փոքր Հայքի ու Պոլեմոնական Պոնտոսի թագավորությունները, իսկ դրանց տարածքները միացվեցին հռոմեական Կապադովկիա պրովինցիային, ավարտվեց հելլենիստական դարաշրջանի հայկական կրտսեր թագավորություններից երկուսի՝ Փոքր Հայքի և Կոմմագենեի պատմությունը:

Եզրակացություն

Ամփոփելով Փոքր Հայքի թագավորությանը վերաբերող սկզբնաղբյուրների համառոտ այս տեսությունը՝ կարող ենք արձանագրել, որ նոր ժամանակների պատմագիտական ուսումնասիրություններում առկա են հակադիր երկու ծայրահեղություններ: Մի կողմից թագավորության գահացանկում չեն ներառվել իրականում իշխած արքաները [Արիակես Ա, Օրոմանես (Արամանյակ), Արիակես Բ], մյուս կողմից՝ արհեստականորեն գահացանկ են մտցվել անձինք, որոնք իրականում չեն եղել Փոքր Հայքի գահակալներ [Արիաթրոս Պոտնացի (Միհրդատ Եվպատորի որդի), Արիոբարզանես Ա Կապադովկիացի, Փառնակես Բ Պոնտացի, Կաստոր Գալաթացի, Դեյոտարոս Բ Գալաթացի]:

Ի մի բերելով սկզբնաղբյուրների քննության արդյունքները՝ կարելի է վերականգնել Փոքր Հայքի թագավորության հետևյալ գահացանկը.

Միթրաուստես (Միհրվահիշտ) – Ք. ա. 331–322 (?) թթ.,

Արիակես (Արիաուկա) Ա – Ք. ա. IV վերջին տասնամյակներ (հնարավոր է՝ Ք. ա. 321-ից կամ 301-ից հետո),

Օրոմանես (Օրոմանա, Արամանյակ) – Ք. ա. IV դ. վերջ և / կամ III դ. առաջին տասնամյակներ,

Արիակես (Արիաուկա) Բ – Ք. ա. III դարի կեսեր,

Միհրդատ – Ք. ա. 180–170-ական թվականներ,

Սիսիս – (?) թթ.,

⁶¹ «... եկավ Տիգրանը, որն ընտրված էր Ներոնի կողմից Հայաստանին տիրապետելու համար: Այդ Տիգրանը կապադովկիացիների ավագանուց էր, Արքելաոս թագավորի ծոռն էր ... Որպեսզի ավելի հեշտ լինի նոր թագավորությունը պահպանել, Հայաստանի որոշ մասերը, նայած թե ում էին սահմանակից, հրաման ստացան հնազանդվել Փարսամանին, Պոլեմոնին, Արիստոբուլոսին և Անտիոքոսին» (նույն տեղում, 90–91):

⁶² D. Magie. Նշվ. աշխ., էջ 572–574, 1435, ծնթ. 21; M. Schottky. Նշվ. աշխ., էջ 95; Ch. Marek. Նշվ. աշխ., էջ 815: «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակի ամփոփիչ ժամանակագրության բաժնում ևս այս թվականն է համարվում Փոքր Հայքի թագավորության վերացման տարի (ՀԺՊ, հ. I, էջ 721–726):

Անտիպատրոս – Ք. ա. (?)–112 թթ.,
 Միհրդատ Եվպատոր (Արտաշես) – Ք. ա. 112–71 և 68–66 թթ.,
 Բրոգիտարոս Գալաթացի – Ք. ա. 64–52 թթ.,
 Դեյոտարոս Գալաթացի – Ք. ա. 52–47 թթ.,
 Արիոբարզանես Կապադովկիացի – Ք. ա. 47–44 թթ.,
 Դեյոտարոս Գալաթացի – Ք. ա. 44–42 թթ. (երկրորդ անգամ),
 Պոլեմոն Պոնտացի – Ք. ա. 34–30 թթ.,
 Արտավազդ Ատրպատականցի – Ք. ա. 30–20 թթ.,
 Արքեղայոս Կապադովկիացի – Ք. ա. 20 – Ք. ծ. 17 թթ.,
 Կոտիս Թրակիացի – 38–54 (?) թթ.,
 Արիստոբուլոս Քադկիդիկացի – 54–72 թթ.:

Թերևս, իմաստ ունի գահացանկում հանդիպող «Միհրդատ» անունով երկու արքաներին, որպես Փոքր Հայքի արքաներ, նշել կարգահամարով. Ք. ա. 180–170-ական թվականներին իշխածին՝ Միհրդատ Ա, իսկ Միհրդատ Եվպատորին՝ Միհրդատ Բ Արտաշես:

Փոքր Հայքի թագավորություն հետ կապված բազմաթիվ այլ հարցեր հետագա ուսումնասիրությունների առարկա են: Մասնավորապես, համակարգված և նորովի ուսումնասիրության կարիք ունեն Փոքր Հայքի թագավորության հետ կապված դրամները⁶³, արձանագրությունները և բոլոր այն նյութերը, որոնք թույլ կտան ամբողջական գնահատելու հայկական այս պետության տեղն ու դերը Հայաստանի և Անտիկ աշխարհի պատմության ընթացքում:

Արտակ Մովսիսյան – պ. գ. դ., պրոֆ., ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայաստանի հին շրջանի պատմություն և մշակույթ: Հեղինակ է 30 մենագրության և ավելի քան 100 հոդվածի: movsart@mail.ru, movsisyanartak@ysu.am

Լիաննա Կարապետյան – ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի լաբորանտ: Գիտական հետաքրքրությունը՝ Հայաստանի հին շրջանի պատմություն: Հեղինակ է 2 հոդվածի: lianna.karapetyan19@gmail.com

REFERENCES

- Adcock F. E. Lesser Armenia and Galatia after Pompey's Settlement of the East. – “The Journal of Roman Studies”, vol. 27, part 1 (Papers Presented to Sir Henry Stuart Jones). London, 1937.
- Adonts N. Erker, h. D, Yerevan, 2009 (In Armenian).
- Aleksandr Makedonatsi (targm. ruserenits՝ A. E. Sargsyan, R. B. Mavisakalyan), Yerevan, 1987 (In Armenian).

⁶³ Այդ ուղղությունը կատարված վերջին և առավել ամբողջական աշխատանքը տես՝ F. L. Kovacs. Նշվ. աշխ., էջ 49–52:

- Appian Aleksandriysiy. Rimskaya istoriya. – “Vestnik drevney istorii”, 1946, № 4 (In Russian).
- Chaumont M.–L., Traina G. Les Arméniens entre l’Iran et le monde Gréco-romain (V^e siècle av. J.- C. – vers 300 ap. J.- C.). – “Histoire du peuple arménien”, dir. G. Dédéyan. Toulouse, 2007.
- Diodoros Sikiliatsi. – Otar aghbyurnere Hayastani ev hayeri masin, 14. Hin hunakan aghbyurner, B, Yerevan, 1985 (In Armenian).
- Elchibekyan Zh. Hayastane ev Selevkyannere, Yerevan, 1979 (In Armenian).
- Evtropiy. Kratkaya istoriya ot osnovaniya Gorada (per. A. I. Donchenko). M., 1997 (In Russian).
- Hakobyan H. Tigran Meds, Yerevan, 2005 (In Armenian).
- Harutyunyan B. Pontosi Mihrdat VI Evpator tagavore naev hayots arka.– PBH, 2003, № 3 (In Armenian).
- Hay zhoghovrdi patmutyan krestomatia, h. 1 (kazmoghner` P. Hovhannisyan, A. Movsisyan), Yerevan, 2007 (In Armenian).
- Hay zhoghovrdi patmutyun, h. I, Yerevan, 1971 (In Armenian).
- Holleaux M. Etudes d’epigraphie et d’histoire grecques, III, Lagides et Seleucides. Paris, 1942.
- Hovsepos Plavios, Dion Kassios.– Otar aghbyurnere Hayastani ev hayeri masin, 9. Hin hunakan aghbyurner, A, Yerevan, 1976 (In Armenian).
- Hümänn K., Puschtein O. Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband. Berlin, 1890.
- K. Takitus (kaghec ev latinerenic targmanets P. Sotnikyan).– Otar aghbyurnere hayeri masin, № 3. Latinakan aghbyurner, Yerevan, 1941 (In Armenian).
- Kovacs F. L. Armenian Coinage in the Classical Period. London, 2016.
- Lomouri N. K istorii Pontiyckogo tsarstva, ch. 1. Tbilisi, 1979 (In Russian).
- Lipinski E. Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics. Leuven, 1975.
- Magie D. Roman rule in Asia Minor: To the end of the third century after Christ, vol. I. Princeton, New Jersey, 1950.
- Maksimova M. Antichnye goroda yugo-vostochnogo Pruchernomorya. M.–L., 1956 (In Russian).
- Manandyan H. Erker, h. A, Yerevan, 1977 (In Armenian).
- Manaseryan R. Tigran Meds. Hayastani paykare Hromi ev Partevstani dem, Yerevan, 1987 (In Armenian).
- Marek Ch. Geschichte Klæinasien in der Antike. München, 2010.
- Mark Tulliy Tsitseron, Retchi v dwukh tomakh, t. II: 62– 43 gg. do n. e. (per. V. O. Gorenshteyna). M., 1962 (In Russian).
- Meyer Ed. Geschichte des Konigreichs Pontos. Leipzig, 1879.
- Molev E. A. Malaya Armeniya i Mitridat Evpator.– “Problemy antichnoy istorii i kyl’tury” (doklady XIV Mezhdunarodnoy konferentsii antikovedov sotsialisticheskikh stran “Eyrene”). Yerevan, 1979 (In Russian).
- Molev E. A. Mitridat Evpator. Sozdanie Chernomorskoy derzhavy. Saratov, 1977 (In Russian).
- Mommzen T. Istoriya Rima, t. 2. M., 1997 (In Russian).

- Mutafyan K. A. Lov E. V. Hayastani patmakan atlas. Merdzavor Arevelke ev Haravayin Kovkase m.t.a. VII darits minchev XXI dar, Yerevan, 2017 (In Armenian).
- Ohanyan M. Aleksandr Makedonatsu arevelyan arshavanke ev Hayastane, Yerevan, 2003 (In Armenian).
- Pavel Oroziy. Istoriya protiv yazychnikov (per. V. M. Tyuleneva). Knigi IV–V. SPb., 2002 (In Russian).
- Pis'ma Marka Tulliia Tsitserona, t. II (per. i komment. V. O. Gorenshteyna). M.–L., 1950 (In Russian).
- Pis'ma Marka Tulliia Tsitserona, t. III (per. i komment. V. O. Gorenshteyna). M.–L., 1951 (In Russian).
- Plutarkh. Sravnitelnie zhizneopisaniya (per. V. A. Alekseeva). M., 2017 (In Russian).
- Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont. Paris, 1890.
- Reinach Th. Villes méconnues. III. Aranda.– “Revue des Études Grecques”, tome 18, fascicule 80. Paris, 1905.
- Saprykin S. Pontiyskoe tsarstvo. Gosudarstvo grekov i varvarov v Prichernomore. M., 1996 (In Russian).
- Sargsyan G. Antiokos G Selevkyane ev haykakan petutyunnere. – “Banber Yerevani hamalsarani”, 1969, № 1 (In Armenian).
- Schottky M. Klein-Armenien. – “Herrscherchronologien der antiken Welt: Namen, Daten, Dynastien”, DND Suppl. I. Stuttgart-Weimar, 2004.
- Strabon. Ashkharhagrutyun (kaghets ev targmanets H. Ajaryan).– Otar aghbyurner hayeri masin, № 1. Hunakan aghbyurner, Yerevan, 1941 (In Armenian).
- Sullivan R. D. Near Eastern Royalty and Rome, 100-30 BC. Toronto, Buffalo, London, 1990.
- Talakh V. H. Rozhdenniy pod znakom komety: Mitridat Evpator Dionis. Kiev, 2012 (In Russian).
- Tiratsyan G. Ervanduninere Hayastanum.– HKhSH GA “Teghekagir hasarakakan gitutyunneri”, 1958, № 6 (In Armenian).
- Tiratsyan G. Strana Kommagena i Armeniya.– “Izvestiya obshestvennykh nauk” AN ArmSSL, 1956, № 3 (In Russian).
- Toumanoff C. Studies in Christian Caucasian History. Washington, 1963.
- Vardanyan R. Dramatogharkume Hayastanum hellenistakan ev hromeakan zhamanakashjannerum.– Hayastani dramashjtjanarutyun patmutyune, Yerevan, 2018 (In Armenian).
- Vinogradov Yu. G., Kadeev V. I. Armyanskie luchniki na sluzhbe Mitridata Evpatora. – Vtaroy vsesoyuznyy simpozium po problemam ellinisticheskoy kultury na Vastoke. Tezisy dokladov. Yerevan, 1984 (In Russian).
- Vinogradov Yu. Politicheskaya istoriya Olviyskogo polisa VII–I vv. do n. e. (istoriko-epigraficheskoe issledovanie). M., 1989 (In Russian).
- Yustin. Epitoma sochineniya Pompeya Troga “Istoriya Filippa” (per. A. A. Dekonskogo, M. I. Rizhskogo). SPb., 2005 (In Russian).

ЦАРСКИЙ СПИСОК КОРОЛЕВСТВА МАЛОЙ АРМЕНИИ

АРТАК МОВСИСЯН, ЛИАННА КАРАПЕТЯН

Резюме

Ключевые слова: История Армении, Малая Армения, эллинистический период, Александр Македонский, Селевкидская империя, Рим, Понт, Митрауст, царский список.

В научных исследованиях до сих пор не был полностью восстановлен царский список королевства Малой Армении (331 г. до р. Хр. – 72 г. после р. Хр.). На основе исследования первоисточников (Арриан, Руфус, Диодор Сицилийский, Страбон, Юстин, Аппиан Александрийский, Дион Кассий, Иосиф Флавий, Плутарх, Тацит и др.) становится возможным восстановить полный царский список, который выглядит следующим образом:

Митрауст – 331–322 (?) гг. до р. Хр.,

Ариака (Արիաուկա) I – последние десятилетия IV в. до р. Хр. (возможно, после 321 или 301 г. до р. Хр.),

Ороман (Оромана, Арамьяк) – конец IV в. и / или первые десятилетия III в. до р. Хр.,

Ариака (Արիաուկա) II – середина III в. до р. Хр.,

Митридат – 180–170 гг. до р. Хр.,

Сисис – (?),

Антипатр – (?) – 112 гг. до р. Хр.,

Митридат Евпатор (Արտաշես) – 112–71 и 68–66 гг. до р. Хр.,

Брогитар из Галатии – 64–52 гг. до р. Хр.,

Дейотар из Галатии – 52–47 гг. до р. Хр.,

Ариобарзан из Каппадокии – 47–44 гг. до р. Хр.,

Дейотар из Галатии – 44–42 гг. до р. Хр. (второй раз),

Полемон из Понта – 34–30 гг. до р. Хр.,

Артавазд из Атропатены – 30–20 гг. до р. Хр.,

Архелай из Каппадокии – 20 г. до р. Хр. – 17 после р. Хр.,

Котис из Фракии – 38–54(?) гг.,

Аристовул из Халкиды – 54–72 гг.

Артак Мовсисян – д. и. н., проф., заведующий кафедрой истории Армении ЕГУ. Научные интересы: история и культура древней Армении. Автор 30 монографий и более 100 статей. movsart@mail.ru, movsisyanartak@ysu.am

Лианна Карапетян – лаборант кафедры истории Армении ЕГУ. Научные интересы: история древней Армении. Автор 2 статей. lianna.karapetyan19@gmail.com

THE KING LIST OF THE KINGDOM OF ARMENIA MINOR

ARTAK MOVSISYAN, LIANNA KARAPETYAN

S u m m a r y

Key words: Armenian history, Armenia Minor, Hellenistic period, Alexander Macedonian, Seleucid Empire, Rome, Pontus, Mithraustes, king list.

In scientific studies the king list of the Kingdom of Armenia Minor has not been fully restored until now (331 BC–72 AD). Based on the study of the primary sources (Arrian, Rufus, Diodorus of Sicily, Strabo, Justin, Appian of Alexandria, Dion Cassius, Josephus Flavius, Plutarch, Tacitus and others) it becomes possible to restore the complete king list, which is as follows:

Mithraustes – 331–322(?) BC,
Ariakes (Ariauka) I – last decades of the 4th century BC (possibly after 321 or 301 BC),
Oromanes (Oromana, Aramaniak) – end of the 4th century BC and/or first decades of the 3rd century BC,
Ariakes (Ariuka) II – middle of the 3rd century BC,
Mithridates – 180–170s BC,
Sisis – (?),
Antipater – (?)-112 BC,
Mithridates Eupator (Artashes) – 112–71 and 68–66 BC,
Brogitarus of Galatia – 64–52 BC,
Deiotarus of Galatia – 52–47 BC,
Ariobarzanes of Cappadocia – 47–44 BC,
Deiotarus of Galatia – 44–42 BC (second time),
Polemo of Pontus – 34–30 BC,
Artavasdes of Atrpatene – 30–20 BC,
Archelaus of Cappadocia – 20 BC–17 AD,
Cotys of Thracia – 38–54(?),
Aristobulus of Chalcis – 54–72.

Artak Movsisyan – Doctor of Sciences in History, Professor, Head of the YSU Chair of the History of Armenia. Scientific interests: Ancient history and culture of Armenia. Author of 30 monographs and over 100 articles. movsart@mail.ru, movsisyanartak@ysu.am

Lianna Karapetyan – Laboratory Assistant at the Chair of the YSU History of Armenia. Scientific interests: history of Armenia. Author of two articles. lianna.karapetyan19@gmail.com